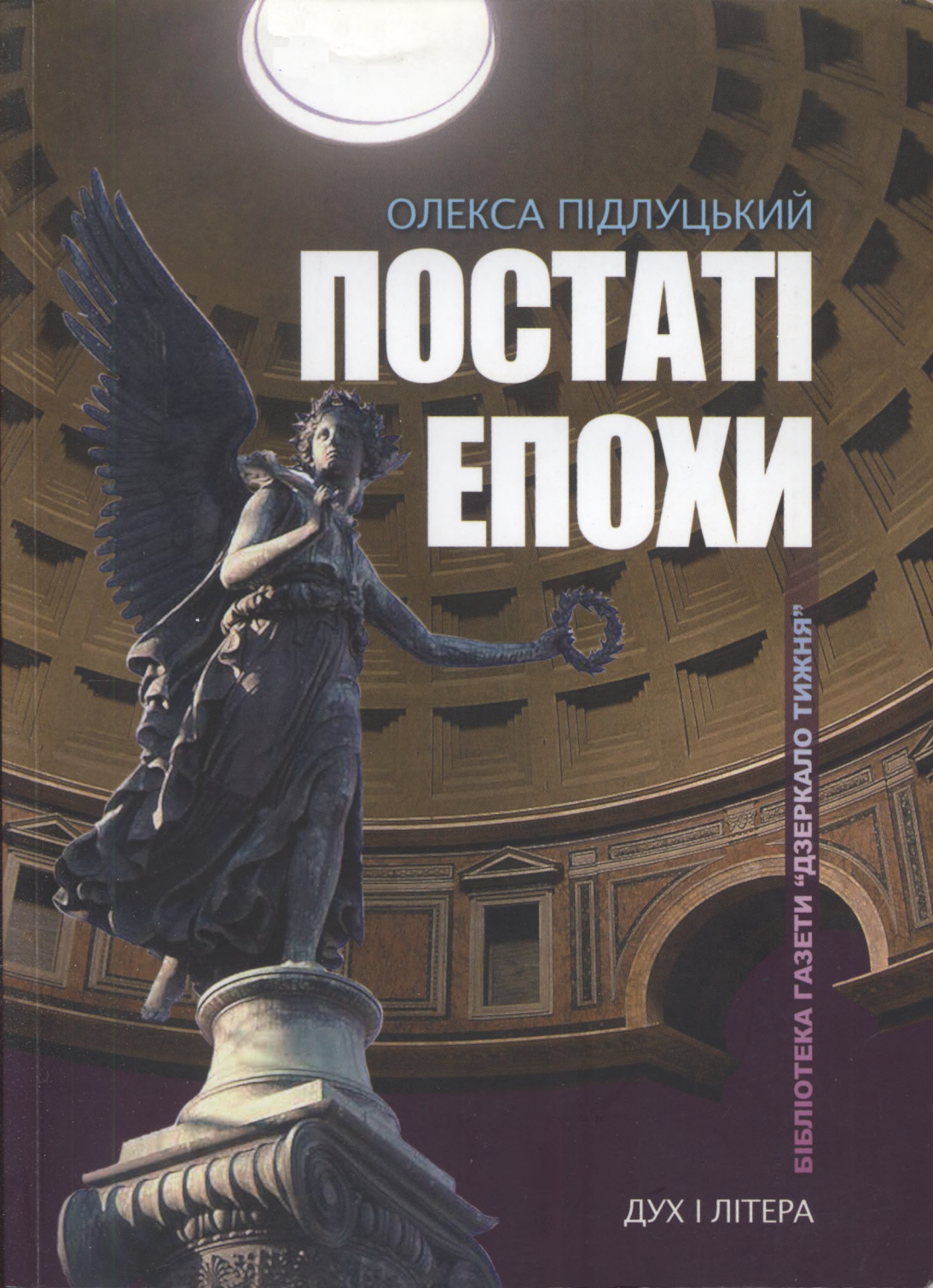

ОЛЕКСА ПІДЛУЦЬКИЙ

ПОСТАТІ ЕПОХИ

БІБЛІОТЕКА ГАЗЕТИ "ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ"

ДУХ І ЛІТЕРА

ОЛЕКСА ПІДЛУЦЬКИЙ

ПОСТАТІ ЕПОХИ

БІБЛІОТЕКА ГАЗЕТИ «ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ»

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 930.9(092)

Видавці:
Леонід Фінберг, Костянтин Сігов

Художник: *Віктор Бариба*

Верстка: *Світлана Невдащенко*

Коректор: *Валерія Богуславська*

Спільний видавничий проект видавництва Дух і Літера та посольств Республіки Польща й Республіки Фінляндія в Україні

П32 **Підлуцький Олекса. Постаті епохи.** – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 128 с.: іл.

У книзі «Постаті епохи» проаналізовано життя, діяльність і здобутки семи видатних діячів минулого століття – Папи Римського Івана-Павла II, Віллі Брандта, Давида Бен-Ґуріона, Леха Валенси, Александера Дубчека, Урго-Калева Кекконена та Олексія Косигіна. «Постаті епохи» з одного боку, є логічним продовженням попередньої книги автора "Постаті XX сторіччя", яку видавництво «Дух і Літера» видало 2007 року, з іншого – абсолютно самостійним твором. Усі герої цієї книги вирішували надскладні питання. Нині, коли Україна все ще перебуває в пошуках визнаного загальнонаціонального лідера, деякі аналогії з видатними діячами минулого видаються особливо цікавими.

ISBN 978-966-378-093-1

© Підлуцький О., 2010
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2010

ЗМІСТ

Микола Мушинка
ЯКИМ БИ МАВ БУТИ МАЙБУТНІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР УКРАЇНИ? **Передмова** 5

ІВАН-ПАВЛО ВЕЛИКИЙ:
ПАСТИР, ЯКИЙ НАВЧИВ СВОЮ ПАСТВУ НЕ БОЯТИСЯ 9

ВІЛЛІ БРАНДТ:
ПОЛІТИК, ЯКИЙ СТАВ ВЕЛИКИМ, СХИЛИВШИ КОЛІНА 27

ДАВИД БЕН-ҐУРІОН:
ІДЕАЛІСТ, ЯКИЙ ВТІЛИВ СВОЮ
«БОЖЕВІЛЬНУ» МРІЮ В ЖИТТЯ 43

ЛЕХ ВАЛЕНСА:
РОБІТНИК, ЯКИЙ ПЕРЕМІГ ЧЕРВОНОГО ДРАКОНА 59

АЛЕКСАНДЕР ДУБЧЕК:
ПАРТІЙНИЙ ФУНКЦІОНЕР, ЯКИЙ СПРОБУВАВ
ДАТИ СОЦІАЛІЗМУ «ЛЮДСЬКЕ ОБЛИЧЧЯ» 77

УРГО-КАЛЕВА КЕККОНЕН:
СЕЛЯНИН, ЩО ЗМУСИВ ЧОРТА
КРУТИТИ ЖОРНА СВОГО МЛИНА 97

ОЛЕКСІЙ КОСИГІН:
НЕРЕАЛІЗОВАНА АЛЬТЕРНАТИВА ЗАСТОЮ 113

ЯКИМ БИ МАВ БУТИ МАЙБУТНІЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР УКРАЇНИ?

Книга, яку читач тримає в руках, є вже третім випуском книжкових нарисів Олекси Підлуцького про національних лідерів окремих країн, які у XX столітті у важких умовах зуміли зберегти державний суверенітет своїх країн, вивести їх з кризових ситуацій і здобути для себе загальну пошану. Спільним знаменником цих постатей є відданість принципам демократії та національній ідеї, яка була альфою й омегою їхніх починань.

Цього разу провідний український журналіст зібрав під однією стріхою сім постатей. Нариси про них мають однакову композицію. Автор розповідає про сімейне середовище кожного з героїв, його навчання, громадську, політичну та державницьку діяльність, вершину кар'єри та її кінець. Нариси є типовим зразком „літератури факту". Читаєш їх як захоплюючий роман. Притому немає в них нічого вигаданого. Все відповідає реальній дійсності.

Три із семи постатей пов'язані з безпосереднім сусідом України — Польщею, країною, з якою Україна протягом століть мала чи не найтісніші стосунки (позитивні й негативні).

Перший нарис — про єдиного слов'янина, який став найвищим представником Римо-католицької церкви Папою Римським **Іваном-Павлом II**. Своїми радикальними реформами та подорожами в багато країн світу (включаючи Україну) він здобув усесвітню славу та визнання. Другим польським лідером є **Лех Валенса** — робітник без вищої освіти, який на боротьбу з комуністичним режимом змобілізував весь польський народ, переміг цей режим і став першим демократично обраним президентом Польщі. Третім є уродженець Польщі **Давид Бен-Ґуріон** — засновник держави Ізраїль, що, незважаючи на невеличку територію і малу чисельність населення, стала загальноновизнаною потужною державою.

Четвертий з черги є словак **Александер Дубчек**, який дитинство, разом із батьками, прожив у Радянському Союзі, а вищу освіту здобув у Вищій партійній школі ЦК КПРС у Москві (з червоним дипломом). Ставши першим секретарем ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, він почав у своїй державі будувати „соціалізм з людським обличчям", здобув всенародну підтримку і пошану своїх співвітчизників. Дубчеківські реформи були придушені окупацією Чехословаччини півмільйонною армією військ Варшавського договору. З найвищого поста в державі його було деградовано на робітника в лісництві, однак після повалення комуністичного режиму в країнах „східного блоку" він знов увійшов у високу політику. Загинув в автоаварії. Мало хто з його прихильників вірить у випадковість цієї аварії...

П'ятим із сімки визначних постатей XX століття є кількаразовий президент Фінляндії **Урго-Калева Кекконен,** який тонкою дипломатичною грою і величезними компромісами, поступками і жертвами зумів обіграти КДБ і навіть самого Сталіна та зберегти незалежність своєї держави, будованої на капіталістичних принципах.

Канцлера Німеччини **Віллі Брандта** О. Підлуцький назвав „політиком, який став великим, схиливши коліна". А великим він став тому, що, засудивши фашизм і визнавши післявоєнну політику держав-переможців щодо Німеччини остаточною і незмінною, зав'язав економічні стосунки з Радянським Союзом і перетворив Західну Німеччину на потужну європейську державу, чим створив передумови для її об'єднання з Німецькою Демократичною Республікою.

Сьомий нарис присвячено радянському політикові **Олексію Косигіну**, який від 1939 до 1980 року, отже, понад сорок років, обіймав чільні посади в радянському уряді, а повних шістнадцять років був прем'єр-міністром СРСР. Залучення О. Косигіна (який був якщо не організатором, то свідком найрепресивнішої, мабуть, у світі тоталітарної системи), до найбільших реформаторів і борців за демократію, може викликати здивування. Та коли прочитаєш нарис до кінця, переконаєшся, що О. Косигін був і справді розумним державним діячем у заскорузлій радянській економіці, людиною, яка спричинилася до перемоги Радянського Союзу в Другій світовій війні і до відновлення радянської економіки у післявоєн-

ний період. Та його більш радикальні економічні реформи, започатковані 1965 року, були штучно призупинені партійним керівництвом Радянського Союзу.

Вихід книги напередодні президентських виборів в Україні не є випадковим. Це книга, адресована в першу чергу виборцям майбутнього президента України. Та вона аж ніяк не є політичною агіткою, написаною на замовлення того чи іншого кандидата. Олекса Підлуцький не дає у своїй книзі вказівку, кого обирати, і не повчає, яким має бути майбутній президент. Він лише розповідає про життя людей, які чесною і наполегливою працею, але перш за все беззастережною відданістю національній державницькій ідеї стали найвищими представниками своїх народів і радикальними реформами (часто дуже непопулярними і болючими) вивели свої держави (у випадку Івана-Павла II — церкву) із застоїв і криз на рівень сильних країн, будованих на демократичних принципах. Виборець, прочитавши книгу, повинен сам вирішити, хто із пропонованих йому кандидатів у президенти найбільше наближається до героїв книги і кому він віддасть на виборах свій голос.

Проф. Микола Мушинка,
дійсний іноземний член
НАН України
(м. Пряшів, Словаччина)

ІВАН-ПАВЛО ВЕЛИКИЙ:

ПАСТИР, ЯКИЙ НАВЧИВ СВОЮ ПАСТВУ НЕ БОЯТИСЯ

Без цього Папи (Івана-Павла II) не можна зрозуміти того, що сталося наприкінці 80-х років.

Михайло Горбачов

Без нього комунізм не закінчився би або, принаймні, це сталося б набагато пізніше і з великою кров'ю.

Лех Валенса

Не бійтеся! Відчиніть, відчиніть двері навстіж Христу! Відчиніть двері його спасенній владі, відкрийте їй кордони держав, економічні і політичні системи ...дозвольте Христові промовляти до людини!

Іван-Павло II

За двадцять сторіч, які існує Престол святого Петра, лише четверо з 264 Римських Пап, які посідали його, удостоїлися (само собою зрозуміло, що тільки після смерті) імені Великого. Лев I жив у V сторіччі, Григорій I – у V-VI, Миколай I – у IX сторіччі. І лише через тисячоліття з'явився ще один Великий Папа – наш сучасник Іван-Павло II. Він був римським понтифіком у 1978-2005 роках. А у червні 2001 року сотні тисяч українців могли бачити його, чути його слова в Києві та Львові.

Відвідання Биківнянського лісу на околиці Києва, де колись сталінські кати потай закопували свої жертви, не було передбачено офіційною програмою візиту Івана-Павла II в Україну. Відтак коло пам'ятного хреста зібралося тільки десятки зо два людей. І Папа пройшов буквально в метрі чи двох від автора цієї статті. Півтора десятки кроків, які він мав зробити від автомобіля до підніжжя хреста, були для Папи надзвичайно важкими. Іван-Павло II ледь-ледь, повільно переставляв ноги, руки його помітно трусилися, а каламутні очі мали вираз, ніби він не дуже добре розумів, де перебуває і що з ним діється. Я відчував тоді лише жаль і співчуття до цієї вже дуже немолодої і дуже хворої людини, в якої, на мить тоді здалося, все вже в минулому. І лише обставини, чиясь воля примушують його витримувати навантаження, яких він не здатен нести вже суто фізично.

Але Папа врешті дістався до хреста і почав говорити. І раптом з-під сивих брів на мене глянули молоді гострі очі, сповнені внутрішньої сили та мудрості...

Як Кароль присвятив себе Богу

18 травня 1920 року в підгірському містечку Вадовіце неподалік Кракова в родині поручника Війська Польського Кароля Войтили та його дружини Емілії народилася третя дитина. Хлопчика назвали Каролем-Юзефом. Перше ім'я він отримав зовсім не на честь батька, а на честь останнього імператора Австро-Угорщини Карла I, який був змушений зректися престолу за півтора роки перед тим, друге – на честь Тимчасового начальника відродженої після 123 років небуття Польської держави Юзефа Пілсудського.

Кароль Войтила-старший походив із роду селян-гуралів (польські гуралі – аналог українських гуцулів) із села Чанец. Але вже дід майбутнього Папи був сільським кравцем, кравецьким ремеслом заробляв собі на прожиття і Кароль Войтила-батько, доки не був 1900 року призваний до цісарсько-королівської Австро-Угорської армії. Після строкової служби Войтила залишився на понадстрокову, став унтер-офіцером, а через кілька років вислужився в офіцери. Під час Першої світової брав участь у боях з росіянами на Східному фронті, 1918 року зголосився до щойно створеного Війська Поль-

ського. 1920 року 41-річний поручник Войтила служив у Вадовіцькій повітовій команді поповнень (щось на кшталт нашого райвійськкомату), звідки 1928 року і пішов у відставку.

Мати майбутнього Папи Емілія, в дівоцтві Качоровська, народилася в Кракові в родині ремісника-римаря. Але її рід походив з села Михалова, неподалік Щебжечина, що на Холмщині. Можливо, на цьому ґрунтується твердження, що Емілія Качоровська була етнічною українкою. В багатьох українських джерелах, присвячених Івану-Павлу II, пишеться, що мати майбутнього Папи «як кажуть, була за походженням русинкою, як це тоді називалося» чи – безапеляційно – «чистокровною українкою». Пишуть, навіть, буцімто сам Папа сказав у Римі якимсь українським прочанам (яким саме?), що його мама була українкою. Проте підтвердження цієї версії у жодному польсько- чи англомовному джерелі відшукати не вдалося. Отже, Емілія Качоровська могла мати українське коріння, але могла і не мати. Фактом, проте, є те, що вона народилася і ціле життя прожила на суто польських землях, була за віровизнанням римо-, а не греко-католичкою і вважала себе полькою, так само, як і її чоловік.

«Я син народу, засудженого сусідами на смерть, – писав через багато років Іван-Павло II. – Він вижив не завдяки своїй фізичній силі, а винятково завдяки культурі».

У день, коли народився майбутній Папа, 1-а Кінна армія червоних прорвала фронт українських та польських військ південніше Києва. А в серпні 1920 року війська більшовиків стояли вже під Львовом та Варшавою. Створений у Білостоці польський «ревком» готувався перетворити всю завойовану Польщу на «радянську республіку». Над щойно відродженою державою нависла смертельна загроза. Проте внаслідок патріотичного підйому найширших верств польського народу сталося «диво на Вісли» і більшовики зазнали поразки. Незалежна Польща вижила, але союзну їй Українську Народну Республіку було ліквідовано і її землі – поділено між більшовиками та поляками. «Я народився під час війни, – згадував Іван-Павло II, – і хоча сам не можу тієї війни пам'ятати, відчуваю велику вдячність і захват щодо тих, хто цю війну виграв. 1920 року то було дуже важливо».

Єдиним джерелом доходів родини Войтил була батькова не дуже висока платня офіцера-тиловика, а згодом пенсія. Відтак родина меш-

кала досить бідно, наймаючи дві кімнати в будинку купця-єврея Хаїма Баламута. І батько, і мати були дуже побожними, а Льолек (так скорочено звучало ім'я Кароль) змалку був міністрантом, прислужував у костьолі. Льолекова мати важко хворіла і, коли йому було 9 років, померла. Ще через три роки заразився від пацієнтки скарлатиною і помер любимий брат Едмунд, молодий лікар, старший від Льолека на 14 років. Сестра Ольга померла немовлям ще до Льолекового народження. Відтак Кароль-старший і Кароль-молодший залишилися вдвох...

Льолек успішно закінчив початкову школу і вступив до гімназії. Був, здавалося, звичайним хлопцем-гімназистом. Але, як згадував через багато років один з його колишніх однокласників, у присутності Кароля хлопці не ... матюкалися. Ні, він не забороняв їм того, не робив зауважень, просто вживати бридкі слова при Войтилі якось язик не повертався. Кароль був одним із найкращих учнів класу, проте мав кілька четвірок. Улюбленим його предметом була польська література. А ще дуже активно займався спортом – плавав, ходив на каное по гірських річках, захоплювався гірськими лижами та пішими походами у гори. У старших класах Кароль був воротарем аматорської польсько-єврейської футбольної команди містечка Вадовіце, капітаном якої був його найкращий друг єврей Єжи Клутер. А ще у Войтили-юнака з'явилося захоплення, яке, здавалося, могло стати справою його життя – театр. Він грав головні ролі в аматорських спектаклях, здобув друге місце на воєводському конкурсі читців-декламаторів.

У квітні 1938 року Вадовіцьку гімназію відвідав краківський архієпископ кардинал Адам Сапега. І вітальну промову доручили виголошувати чомусь школяру випускного класу Каролеві Войтилі. Промова на кардинала справила таке враження, що той поцікавився, куди юнак піде навчатися після школи. «Ще не вирішив, – відповів Кароль. – Або на полоністику, або оберу собі акторське ремесло». «Шкода, що ви не хочете поставити свої таланти на службу церкві», – зітхнув кардинал. Але, як згадував згодом Папа Римський, «на тому етапі життя моє священицьке покликання ще не дозріло, хоча багато хто з мого оточення припускав, що міг би піти до духовної семінарії».

А поки що юнак вступив на відділення полоністики Ягеллонського університету в Кракові. І жартуни-однокурсники причепили на дверях його кімнати папірець: «Кароль Войтила – святий-початківець». Батько переселився разом з Каролем до Кракова.

А через рік почалася Друга світова... Нацисти відразу закрили Ягеллонський університет, а всіх професорів вивезли до концтаборів. Аби уникнути відправки на примусові роботи до Німеччини, юнак мусив негайно шукати роботи. Він влаштувався підсобником на каменоломні хімічного заводу «Сольвей», а влітку 1941 року перейшов працювати уже на сам завод, теж некваліфікованим робітником. «З гордістю і вдячністю Богові говорю про це – випало мені чотири роки бути робітником», – згадував той час Папа. Водночас Войтила відвідував лекції з полоністики в підпільному університеті, писав вірші і п'єси та заснував разом зі своїм другом Мечиславом Котлярчиком підпільний Рапсодичний театр, у якому грав головні ролі. Це вже був крок до професійної сцени. Кароль не був підпільником чи партизаном. Але згідно з людожерськими нацистськими законами і відвідування занять у підпільному університеті, і робота в не зареєстрованому офіційно театрі були злочинами. «Кожного дня могли взяти з вулиці, кар'єру чи заводу і вивезти до концтабору, – згадував згодом Папа. – Неодноразово запитував себе: стільки моїх однолітків гинуло, а чому не я? Тепер знаю, що то не було випадковістю».

18 лютого 1942 року від серцевого нападу помер батько. І саме смерть останньої близької людини в поєднанні з усіма тими горем та злом, якими придушила поляків нацистська влада, стали для Кароля Войтили останнім поштовхом – він вирішив присвятити все своє життя боротьбі зі злом, що, як тоді здавалося, безальтернативно панувало у світі. Але обрав не шлях збройної боротьби, поборення зла насильством, як більшість його однолітків, а шлях любові – служіння Богові. Він вирішив стати священиком. За кілька місяців, попередивши колег по театру, щоб на нього не розраховували, коли готуватимуть нові вистави, Кароль облишив вивчення полоністики і пішов на нелегальні теологічні студії того ж таки Ягеллонського університету. З серпня 1944 року, коли гестапо почало особливо жорстоко переслідувати католицьке духовенство, Войтила перейшов на нелегальне становище і разом з кількома найкращими семінаристами таємно оселився в палаці краківського архієпископа Адама Сапеги.

1 листопада 1946 року Кароль Войтила був висвячений на священика, а 15 листопада вирушив робити докторат у Домініканському університеті «Ангелікум» у Римі.

Хто в домі господар?

18 травня 1969 року краківський архієпископ кардинал Кароль Войтила заклав наріжний камінь у підмурівок нового собору в Новій Гуті-Бенчицях. Ця пересічна, на перший погляд, подія, насправді була однією з найбільших перемог в усій двотисячолітній історії християнської церкви.

Польські комуністи, які прийшли до влади на багнетах радянських вояків, за 45 років свого володарювання і розбудови «народної» Польщі, так ніколи і не змогли підірвати моральний авторитет церкви у своїй країні, витіснити католицький костел на маргінес духовного життя країни, поставити церкву фактично на службу своїй атеїстичній державі, як це вдалося зробити їхнім старшим товаришам і натхненникам з Радянського Союзу з Російською православною церквою, всі (!) вищі ієрархи якої протягом багатьох десятиріч співробітничали з КДБ. Без цього священик РПЦ просто не міг бути висвячений на єпископа після 1936 року і аж до краху СРСР. Натомість у Польщі костел завжди був осередком морального спротиву комуністичній ідеології. «Атеїзм означає безбожництво, а отже виховання без Бога. Стверджують, що то є вираженням поступу. Ми маємо щодо цього принципові сумніви, – публічно заявляв кардинал Войтила. – Не можу їх не висловити, коли промовляю в Освенцимі, у місці жахливого концентраційного табору, який також є – не забуваймо про те – плодом атеїстичного виховання. Ми знаємо з досвіду нашої найновішої історії, що без Бога і проти Бога люди не виховуються шляхетними. Натомість дуже часто виховуються такі люди, які створили Освенцим».

Нова Гута неподалік Кракова – перше і єдине в Польщі цілком нове, «соціалістичне» місто, що виникло навколо побудованого комуністами великого металургійного комбінату. Відтак питання про побудову (чи не побудову) костелу в цьому «взірцевому» місті, яке мало стати моделлю нової «по-справжньому» соціалістичної (а відтак атеїстичної) Польщі, стало принциповим. Ішлося вже не тільки про задоволення релігійних потреб робітників-металургів та членів їхніх родин, а й про те, «хто в Польщі господар». Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Владислав Гомулка заприсягнувся, що костелу в Новій Гуті не буде ніколи...

Боротьба тривала довгі роки. На боці комуністів був весь арсенал авторитарної держави: робітників, які самі чи навіть члени їхніх родин брали участь у мирних ненасильницьких акціях протесту проти заборони будівництва костелу, позбавляли премій, переводили на гіршу роботу, знімали з квартирної черги. Студентів виключали з інститутів. Активістів залякували спецслужби. На боці архієпископа Войтили був лише моральний авторитет. «Завдяки Папі (майбутньому – *авт.*), – писав згодом особистий друг Івана-Павла II кардинал Тадеуш Перонек, – люди зрозуміли, що їм бракує не лише хліба, але й неба». А 1970-го, наступного року після закладення костелу в Новій Гуті, внаслідок масових народних виступів проти соціалізму влада комуністів у Польщі захиталася. Гомулка змушений був піти у відставку.

Як же сталося, що за два десятиліття молодий священик визрів на духовного лідера польської нації?

Він провчився два з половиною роки в Римі, захистив дві дисертації – «Доктрина віри в діях святого Івана від Хреста» і «Оцінка можливостей обґрунтування християнської етики на принципах системи Макса Шелера», викладав християнську етику – спершу на теологічному факультеті свого рідного Ягеллонського університету, а після закриття факультету комуністами – в Люблінському католицькому університеті, куди їздив пару разів на тиждень із Кракова. Викладав він аж до обрання Папою, будучи вже і єпископом, і кардиналом. Писав і видавав збірки віршів та п'єси. І були вони аж ніяк не дилетантськими. Досить сказати, що за мотивами п'єси молодого священика «Перед крамницею ювеліра» в Голівуді зняли успішний фільм. Але основним змістом його життя було священицьке служіння. Кілька років отець Войтила очолював парафію св. Флоріана в університетській дільниці Кракова. Більшість його парафіян становили студенти. Він не лише правив Службу Божу, а й став для молоді духовним лідером. Священик постійно ходив зі студентами в туристичні походи, сплавлявся разом з ними на байдарках по польських річках, катався на гірських лижах. Служби безпеки комуністичної держави були надзвичайно невдоволені такою «надмірною» активністю панотця, тому у походи Войтила вирушав у мирському одязі і на світлинах можна бачити священика у шортах та футболці. Як наслідок його багаторіч-

них відвертих дискусій з молоддю 1960 року вийшла книжка «Любов та відповідальність», у якій ішлося про плотське кохання і навіть про статевий потяг, що було безпрецедентно для книги єпископа. Адже ще 1958 року отець Кароль був висвячений на єпископа, 1964 року став краківським архієпископом, а 1967 року – кардиналом. Звістку про це він отримав під час походу, у горах, де, за його словами, «зникає безладна метушня міста, панує тиша безмірного простору, яка дозволяє людині почути внутрішнє відлуння голосу Бога».

Після отримання Войтилою червоної кардинальської шапки один з вірних публічно спитав його: «Чи достойно кардинала кататися на гірських лижах?» – «Я принизив би свій високий сан, якби катався погано, – відповів владика. – Але я катаюся дуже добре, отож жодної проблеми немає». То був, звичайно, жарт, один із проявів чудового почуття гумору майбутнього Папи. Якщо ж серйозно, то Святий отець не розумів і не сприймав погляд, що справжній віруючий повинен замкнути себе в чотирьох стінах. «Сонце і зірки, вода і повітря, рослини і тварини – то дари, якими Господь прикрасив помешкання для людини, приготоване на Землі», – писав він.

На початку 1960-х Войтила став ініціатором листа-звернення польських єпископів до своїх німецьких колег. «Вибачаємо і просимо вибачення», – такою була головна теза цього звернення. На той час не минуло і двох десятиріч після жахів Другої світової. Багато хто в Польщі, навіть серед віруючих, не міг припустити думки, що поляки мають вибачити німцям злочини нацизму. Тим більше неприйнятною здавалася думка, що поляки можуть просити вибачення в німців. Зраділа комуністична влада організувала відкритий лист робітників заводу «Сольвей» із засудженням слів свого колишнього товариша.

«Пробачення – це сила великої любові. Пробачення – це не слабкість. Пробачення не означає відмови від правди і справедливості. Означає: вимірювати правду і справедливість у дусі Євангелія», – такою була відповідь єпископа.

У жовтні 1962 року єпископ Войтила брав участь у роботі II Ватиканського собору і вразив дуже багатьох отців церкви своєю кипучою енергією, працьовитістю та здатністю продукувати неординарні ідеї стосовно будь-яких проблем церковного життя.

Слуга слуг Божих

«Папа Римський, глава Католицької Церкви, єпископ Римський, вікарій Ісуса Христа, нащадок князя апостолів, Верховний понтифік Вселенської Церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, верховний правитель Держави-міста Ватикан, слуга слуг Божих». Такий пишний титул Кароль Войтила отримав 16 жовтня 1978 року. Але найближче до серця він узяв саме останні слова з цього розлогого переліку – «слуга слуг Божих».

Іван-Павло II (а саме таке ім'я обрав собі новий Папа) став першим римським понтифіком-неіталійцем за 455 років і взагалі першим в історії Папою-слов'янином.

Новий Папа рішуче відмовився від практично всіх зовнішніх ознак величі, традицій та двірського етикету, які формувалися протягом багатьох сторіч і робили римського понтифіка таким собі ідолом, чимось середнім між живою людиною та Богом. Він категорично відмовився користуватися папським паланкіном – критими ношами, в яких у врочистих випадках протягом сторіч носили його попередників; не дозволив провести багатогодинний урочистий процес коронації, майже ніколи не одягав папську корону – тіару, рішуче заборонив цілувати не тільки свій черевик, але й руку. Незабаром після обрання новий Папа відвідав Польський колегіум у Римі. Попри заборону, один із єпископів став перед ним на коліна і поцілував Івану-Павлу II руку. У відповідь Папа ... своєю чергою став на коліна перед цим єпископом і поцілував руку йому. Присутні князі церкви відреагували здивовано-обуреним шепотом. Папа обернувся до них і гостро запитав: «А що, не маю права?»

В останні роки свого життя, коли Іван-Павло II довго і важко хворів, він не вимагав, щоб лікарі лікували його у Ватикані, як усіх його попередників, а лягав до клініки Джемеллі. Жартома називав цю клініку Ватикан-III (Ватиканом-II була його літня резиденція Кастель-Гандольфо, де він наказав побудувати плавальний басейн, що, до речі, викликало нарікання, що він «принижує свій маєстат»).

Він завжди виходив до людей після своїх щотижневих проповідей з балкону на площі Святого Петра, спілкувався з віруючими. Одного разу в садах Ватикану можна було спостерігати, як Його Святість тан-

цював з наркоманами, – згадує кардинал Перонек. – Звідки взялися там наркомани? Він був переконаний, що це люди з проблемами. А якщо є проблеми, то до кого ж людям іти, як не до свого духовного пастиря?»

Ще в перші роки свого понтифікату Іван-Павло II отримав прізвисько «Літаючого Папи». На відміну від усіх своїх попередників, які практично ніколи не залишали Рима, Іван-Павло II постійно здійснював апостольські подорожі до віруючих у різних країнах. За 26 з половиною років свого понтифікату Папа здійснив 250 пастирських поїздок, зокрема 164 закордонних, відвідав 1022 міста, провів загалом за межами Рима 822 доби. І в кожній країні він звертався до вірних їхньою рідною мовою – чи казав кілька слів, а чи читав цілу проповідь мовою країни, як, наприклад 2001 року в Україні. Він робив усе можливе, щоб наблизити християнство взагалі і католицьку церкву зокрема до людей, якомога повніше задовольняти їхні духовні потреби. Іван-Павло II увійде в світову історію як великий екуменіст – він робив усе можливе, щоб налагодити контакт і взаєморозуміння з іншими християнськими церквами – протестантами, православними. Він став першим Папою, який відвідав мусульманську мечеть та юдейську синагогу.

Іван-Павло II ніколи не боявся визнати гріхи та помилки – і свої особисто, і своєї церкви. 12 березня 2000 року він видав спеціальну енцикліку (папське послання) «Про гріхи католицької церкви». «Католицька церква ввійшла в XXI сторіччя з проханням вибачити їй те зло, винуватцем якого вона була протягом усього часу свого існування», – писав Папа. Іван-Павло II просив «вибачити та простити» хрестові походи, інквізицію, переслідування євреїв, терпимість до рабства, поділ християнського світу. Як же відрізняється цей підхід від позицій деяких інших великих християнських церков, чиї пастирі ще й досі, здається, живуть у середньовіччі, вважаючи тільки своє віровизнання «єдино істинним» і ненавидячи всіх інших християн!

Водночас Іван-Павло II залишався дуже жорстким і непоступливим, коли був упевнений у своїй правоті. Так, незважаючи на думку багатьох кардиналів, він не пішов на жодні компроміси, різко засудив і врешті таки зборов так звану «теологію визволення» – таку собі суміш християнства і марксизму, дуже популярну в багатьох країнах

Латинської Америки в 70-80-х роках минулого століття, відлучив від церкви католицького священика Ернесто Карденаля, який, попри заборону Папи, став міністром у марксистському уряді нікарагуанських сандиністів. Він був і до кінця життя залишився непримиренним у питаннях про неприпустимість абортів, контрацепцію, неможливість висвячувати жінок на священиків, збереження целібату (заборони одружуватися для католицьких священиків), послідовно виступав проти гомосексуальних шлюбів та евтаназії.

Убити Папу

13 травня 1981 року Іван-Павло II, як завжди, після проповіді вийшов у натовп віруючих на площі Святого Петра. Раптом пролунало кілька пострілів. У Папу влучили дві кулі – у живіт та в руку. Операція в клініці Джемеллі тривала понад п'ять годин. Іван-Павло II дивом залишився живим. І першими його словами, після того, як він опритомнів від наркозу, були: «Що з тим юнаком?» – «З яким юнаком?» – не зрозумів лікар. – «Ну, з тим, що стріляв у мене... Чи не сталося з ним чогось поганого?» Першим поривом Папи, який був на волосину від смерті, стала турбота про те, щоб не вбили його потенційного вбивцю!

Але терориста було затримано. Ним виявився член турецької ультранаціоналістичної ісламістської організації «Сірі вовки» Мехмет-Алі Агджа. Проте в ході слідства з'ясувалося, що керівництво «Сірих вовків» і гадки не мало вбивати Папу, турок був лише виконавцем, а організатором замаху були спецслужби Болгарії, найвірнішого сателіта СРСР. Проста логіка дозволяла дійти висновку, що і в цьому випадку за спиною Софії стоїть Москва. Але тоді таку версію довести не вдалося. І лише через чверть століття, 2006 року, вже після смерті Івана-Павла II, авторитетна комісія, створена урядом Італії, оприлюднила свої висновки. Вона вважає доведеним, що наказ про вбивство Папи віддав особисто Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, а політбюро ЦК на секретному засіданні одноголосно (включно з майбутнім «батьком перебудови» Михайлом Горбачовим) схвалило це рішення.

Чому ж московські комуністи сприйняли Папу-поляка як таку величезну загрозу, що пішли на ризик організації настільки скандального терористичного акту?

Однією з перших апостольських поїздок Івана-Павла II після обрання Папою стала подорож у Польщу 2-10 червня 1979 року. Довгих сім місяців комуністична влада Польщі опиралася цій поїздці, але зрештою все ж була змушена поступитися. Папа тоді тріумфально об'їхав усю країну, і в кожному місті його зустрічали сотні тисяч, а то й мільйони людей. І хоча жоден із каналів польського телебачення не показував ті незліченні натовпи людей через категоричну заборону влади, поляки вперше за десятиріччя відчули себе вільними людьми. «Не бійтеся! Відчиніть, відчиніть двері навстіж Христу!» – закликав Іван-Павло II свою паству в перший же день свого понтифікату. І поляки перестали боятися. Через рік, влітку 1980 року в Польщі з'явилася перша в усьому комуністичному таборі по-справжньому незалежна профспілка «Солідарність». Незабаром у країні склалося фактичне двовладдя. Загроза комуністичній владі стала абсолютно реальною не лише на батьківщині Папи, але й у всіх інших країнах-сателітах СРСР. Лише запровадження у Польщі в грудні 1981 року військового стану, створення такої собі хунти латиноамериканського взірця дозволило на кілька років відсунути неминучий крах «світової системи соціалізму». А замах на Івана-Павла II був спробою фізично усунути духовного лідера та натхненника мирного демократичного руху опору комуністичній владі у Східній Європі. Не вдалося. І у квітні 1990 року, приїхавши до Праги, Іван-Павло II зміг проголосити: «Новітню Вавилонську вежу зруйновано». Владі комуністів прийшов кінець.

Україна, поцілована Папою

23 червня 2001 року Іван-Павло II, вийшовши з літака в Борисполі, став навколішки і поцілував українську землю. Цей його жест не був унікальним. Ще 1948 року, коли молодий священик Кароль Войтила отримав свою першу парафію у польському Неговіце і йшов через лани до цього села, ввійшовши у його межі, він схилив коліна і поцілу-

вав землю. Так само чинив він, уже ставши Папою, під час кожної пастирської поїздки до кожного міста, до кожної країни. Але попри всю звичність, «неоригінальність» цього вчинку Івана-Павла II, Україна, поцілована Папою, стала після його візиту все ж трохи іншою країною. Намагання деяких українських оглядачів надати самій постаті Папи, а також його візитові в Україну якихось містичних (якщо не демонічних) рис, могли викликати лише посмішку, але п'ятиденне перебування Івана-Павла II на українській землі, як збільшувальним склом, унаочнило деякі процеси, що відбувалися в соціальному, духовному і політичному житті України, і стало каталізатором для частини з них.

Візит Івана-Павла II в Україну, безумовно, не був рядовою подією для нашої країни, але він не став і буденною поїздкою для самого "Папи-мандрівника". Іван-Павло II сам надавав цьому паломництву особливого значення. Західні оглядачі порівнювали його з "прорив-ним" візитом на комуністичну Кубу 1998 року.

Після краху СРСР і до поїздки в Україну Папа неодноразово відвідував терени "імперії зла", що розпалася, – він був у всіх трьох країнах Балтії, в Грузії. Проте про паломництво в Україну Папа, за його власними словами, молився багато років. Головною перепоною на шляху папського візиту в Україну була вкрай жорстка позиція з цього питання Російської православної церкви і її української філії – Української православної церкви Московського патріархату. Московська патріархія, яка домоглася, щоб в Росії на законодавчому рівні всі віровизнання було поділено на "чисті" ("традиційні") і "нечисті" ("нетрадиційні"), звичайно ж, із наданням суттєвих юридичних привілеїв "чистим" конфесіям на чолі із православ'ям, узагалі, м'яко кажучи, обережно ставиться до діалогу з іншими християнськими конфесіями, а з католиками – особливо. Візит же Папи на "периферію" їхньої "канонічної території" – в Україну, без попереднього відвідання Москви, РПЦ узагалі сприйняла як виклик. Протягом багатьох років Іван-Павло II відкладав своє паломництво в Україну, намагаючися не "провокувати" Московську патріархію. У Ватикані згоджувалися, щоб візит в Україну відбувся після візиту в Росію. Але Алєксій II по-

передніми умовами цього візиту висував абсолютно неприйнятні для Риму умови – практично повне припинення будь-якої активності католиків на теренах колишнього СРСР (за винятком країн Балтії) і фактичну ліквідацію Української греко-католицької церкви – "повернення" чи не всіх її храмів Московській патріархії, які та вже один раз була "змушена" прийняти з рук Сталіна 1946 року.

Рішення Івана-Павла II все ж відвідати Україну, попри рішучі заперечення і протидію Російської православної церкви, означало, що один із найвизначніших (якщо не найвизначніший) духовних лідерів Заходу зважився проігнорувати претензії Москви на Україну як на зону свого "виняткового впливу". Московська патріархія вела в цьому разі мову про "канонічні території", кремлівські політики – про "життєво важливі геополітичні інтереси". А ті й інші разом – про "слов'янську єдність".

Уся поведінка Папи протягом візиту, всі його проповіді, промови, виступи та репліки стали з політичного погляду однією великою демонстрацією повної підтримки незалежності України, її збереження та розбудови як самостійної держави. Чого вартий був хоча б факт, що до українців Папа звертався винятково українською мовою. І то майже без акценту. Просто неможливо уявити собі ієрарха, скажімо, Російської православної церкви, який би, не народившись і ніколи не живши в Україні, взяв на себе труд вивчити мову такого близького, такого братнього народу. Зрештою, просто зважився б говорити цією мовою, якби якимось дивом знав її.

"Україна має виразне європейське покликання",– підкреслив Папа, немовби підштовхуючи політичну еліту країни в бік Заходу. А прес-секретар Святішого Отця Хоакін Наварро-Вальс на запитання російського журналіста, чи став Іван-Павло II після приїзду до Києва ближчим до візиту у Москву, майже відрубав: "Святий Престол не розглядає паломництво Папи в Україну у зв'язку з можливим візитом до Москви. Ця велика країна з майже 50-мільйонним населенням сама собою варта найбільшої уваги".

Таким чином Папа ясно дав зрозуміти, що в його очах Україна не є розмінною монетою у "великому торзі" з Росією, а являє собою само-

стійну цінність. І немовби закликав світських західних лідерів наслідувати його приклад.

Тогочасна українська влада на чолі з Леонидом Кучмою намагалася здобути максимальні дивіденди від візиту Івана-Павла II в Україну, домогтися, щоб відблиск Папської слави впав і на неї. Прагнення деяких українських політиків та релігійних діячів проштовхатися ближче до Папи, розжитися сюжетною фотокарткою на тему: "Я та Іван-Павло II" часом виглядали просто непристойними.

І незважаючи на це, враження, що Папа дав себе використати для розбудови іміджу тих чи інших українських політиків, не склалося. Ця стара, втомлена і хвора людина поводилася з величезним тактом і водночас із величезним почуттям власної гідності. І якимись майже непомітними штрихами та поворотами своєї поведінки цілком ясно дала зрозуміти, що приїхала в Україну не в гості до якоїсь конкретної особи, а до всіх...

Утім, у Києві та у Львові Івана-Павла II приймали по-різному. Сто п'ятдесят тисяч на аеродромі "Чайка" в Києві 24 червня і півтора мільйона на (і довколо) Львівського іподрому при вулиці Стрийській 26 червня. Та ще шістсот тисяч молоді коло церкви Різдва Пресвятої Богородиці на Сихові – без перебільшення, вся Галичина зібралася в той день у Львові.

Цілком різною була також атмосфера, що панувала на київському аеродромі та львівському іподромі. Більшість киян усе ж прийшла з цікавості, і кожен стояв сам по собі чи разом зі своїм невеликим товариством. У Львові ж безкрає море людей почувалося єдиним цілим. Тоді склалося враження, що Галичина знову прокидається, що знову відроджуються могутні сили, розсмоктані, розтягнуті нечистими і непрофесійними політиками, принизливими економічними негараздами, втратою віри в те, що в тій державі справді можна щось зробити, що галичани шукають харизматичного лідера, людину, за якою можна іти. Через років зо три з'ясувалося, що прокинулася не лише Галичина.

Папа, за його власними словами, приїхав в Україну "з любов'ю і пошаною до православних братів". І він сам, і його оточення, і католиць-

кі ієрархи України (як західного, так і східного обряду) в один голос стверджували, що цей візит принесе, приносить, уже приніс якісно новий рівень взаєморозуміння між католиками та православними в нашій країні. Такої ж думки дотримувалося і керівництво Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви.

Різко проти приїзду Івана-Павла II в Україну виступала лише Українська православна церква Московського патріархату. Попри справжню істерію, яку намагалися викликати в суспільстві ієрархи української філії РПЦ разом із Союзом православних братств України, великими успіхами вони похвалитися не змогли. За кілька днів до візиту в Києві масовим тиражем з'явилася листівка, підписана вищезгаданим Союзом. Насмикавши з різних творів Шевченка (перш за все з поеми "Іван Гус") антикатолицькі висловлювання, "православні братчики" стулили їх до купи і озаглавили "Послание Тараса Шевченко Папе Римскому Ивану Павлу II". Так слова, сказані Кобзарем півтора століття тому на адресу середньовічного понтифіка, який благословив спалення Яна Гуса, були провокаційно віднесені на адресу нинішнього Папи, який одним із головних завдань свого понтифікату зробив примирення і поєднання всіх християн, хоч би до яких конфесій вони належали. Склалося враження, що автори брудної листівки потрапили в сьогодення прямо з середньовіччя. Посилилося це враження, коли вже в день візиту Папи архімандрит Києво-Печерської Лаври Павел закликав своїх вірних молитися за те, щоб "літак Папи... не сів у Києві" (розбився? розчинився у повітрі?). Зачинившись у Лаврі купка "протестантів" молилася за "порятунок від Папи". Проте навіть за "найоптимістичнішими" для РПЦ соціологічними дослідженнями до візиту Івана-Павла II в Україну негативно ставилося не більше 8 відсотків населення. Більшість же українців цей візит вітала.

* * *

Іван-Павло II помер після важкої і тривалої хвороби 2 квітня 2005 року. І чи не весь світ завмер у жалобі. Понад 4 мільйони лю-

дей, в тому числі більше одного мільйона з самої Польщі приїхали тими днями до Риму. Люди по 13 годин стояли у черзі, щоб віддати останню шану своєму пастирю. А за півроку перед тим і через три роки після візиту Івана-Павла II в Україну сталася Помаранчева революція. І попри всі розчарування діями наших «помаранчевих» лідерів у післяреволюційні роки, ніхто з тих, хто стояв у морозні дні 2004 року на київському Майдані, ніколи не забуде почуття внутрішньої свободи, власної гідності та любові, які переповнювали їх тоді. Важко то обґрунтувати логічно, але внутрішньо я переконаний, що якби не Іван-Павло II, Помаранчевої революції, принаймні в такому вигляді, як вона сталася, не було б.

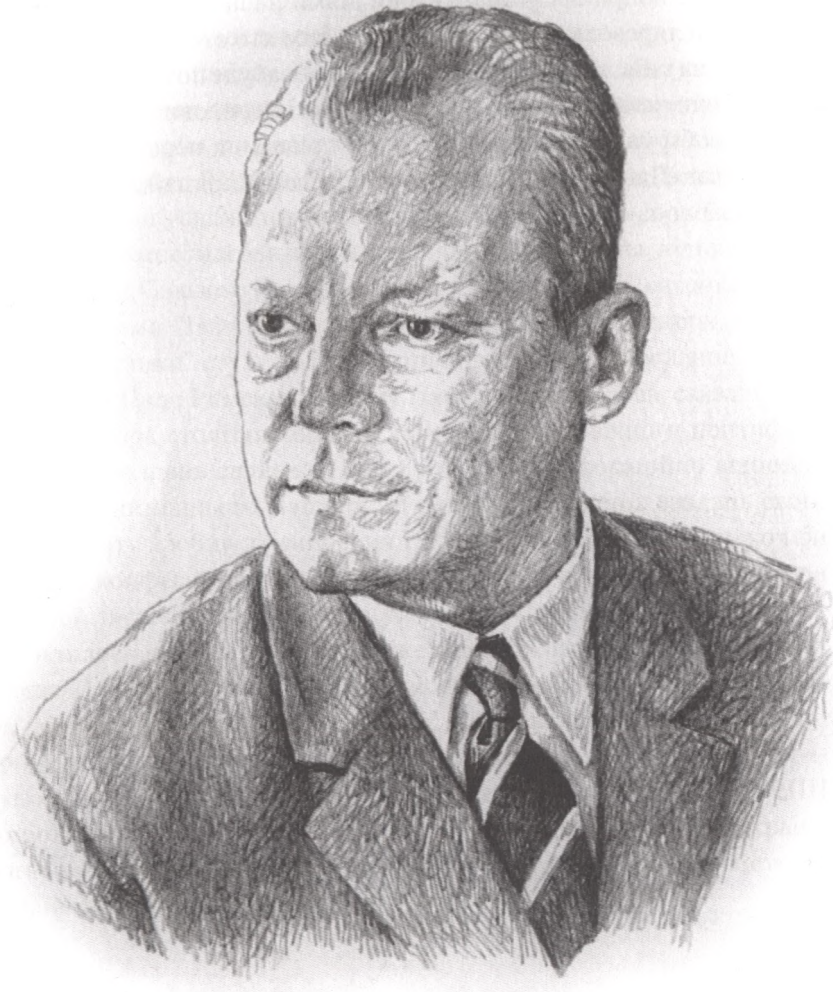

ВІЛЛІ БРАНДТ:

ПОЛІТИК, ЯКИЙ СТАВ ВЕЛИКИМ, СХИЛИВШИ КОЛІНА ...

Здійснення мирного співіснування є для західних демократій найсуворішим випробуванням за весь час їхнього існування.

Віллі Брандт

Ранком 13 серпня 1970 року на катері, що йшов з Північної сторони Севастополя до центру міста, практично кожний чоловік середнього чи старшого віку тримав у руках «Правду» або «Ізвєстія» і уважно вчитувався в газетні рядки. Врешті хтось із них зітхнув і промовив: «Невже війни таки не буде»? Це те, що автор, тоді 14-річний підліток, бачив на власні очі і запам'ятав.

Напередодні в Москві між Радянським Союзом та Федеративною Республікою Німеччини було підписано договір, згідно з яким німці офіційно визнавали непорушність кордонів, встановлених у результаті Другої світової війни, зокрема кордон по Одеру-Нейсе, і назавжди відмовлялися від застосування сили чи загрози застосування сили з метою повернення втрачених після війни територій, де перед тим упродовж століть жили мільйони їхніх співвітчизників. І всіх тих німців 1945 року було жорстоко вигнано з їхніх домівок, незалежно від ступеню особистої підтримки кожним із них нацистського режиму і участі в злочинах гітлерівців. Чверть століття, до 1970 року, уряд Західної Німеччини стверджував, що юридично Німецький рейх надалі існує у кордонах 1937 року. І чверть століття мільйони людей у Радянському Союзі, Польщі, Чехословаччині жили в очікуванні Третьої світової війни. Війни, яка може знову розпочатися з німецької землі, як і дві попередні.

Щоб підписати такий договір, як Московський, який якщо не повністю виключав, то принаймні дуже зменшував імовірність вибуху Третьої світової, будь-якому німецькому політику треба було мати велику мужність. Адже потрібно було відверто сказати мільйонам своїх співвітчизників, що вони ніколи вже не повернуться до своїх домівок і мають полишити будь-які надії на це. І Німеччина народила такого політика. Це був Віллі Брандт.

Як Герберт Фрам став Віллі Брандтом

18 грудня 1913 року в старовинному ганзейському «місті семи веж» Любеку на Балтиці 19-річна продавщиця Марта Фрам народила позашлюбну дитину. Хлопчик отримав ім'я Герберт-Ернст-Карл.

За кілька років перед цим його дід Людвіґ Фрам, «спадковий» безземельний селянин, наймит з поблизького аграрного Мекленбурґу, здійснив справжній соціальний злет – будучи вже зрілим 40-річним чоловіком, вдівцем, він навчився керувати ваговозом, який поміщик купив для свого маєтку. А через певний час переселився разом з дітьми до найближчого великого міста – Любека і влаштувався працювати водієм ваговоза. На час народження сина Марта Фрам працювала продавщицею в магазинчику споживчої кооперації, організованої Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН). І це було аж ніяк не випадково – її батько і сама вона були переконаними соціал-демократами, партійними активістами. Досить сказати, що через кілька років Людвіґ Фрам, водій з початковою освітою, став «за сумісництвом» головним редактором міської соціал-демократичної газети.

«Про батька мені нічого не розповідали ні мати, ні дід, у якого я виріс, – згадував через багато десятиріч канцлер Німеччини. – Само собою зрозуміло, що я не питав про нього. А оскільки він, як було очевидно, нічого не хотів про мене знати, я і згодом не вважав можливим розшукувати батькові сліди». Проте через багато років, коли хлопчик-безбатченко став політиком загальнонаціонального масштабу, жовта преса дуже зацікавилася «таємницею» його походження. Кого тільки не приписували нашому герою в якості батька! І якогось мекленбурзького барона, і відомого диригента, і лідера любекської організації

соціал-демократів Юліуса Вебера, який приїхав до цього міста, коли Герберту було вже вісім років. Коли ж якась газета «абсолютно достеменно з'ясувала», що батьком Герберта, на той час уже Віллі Брандта, був «болгарський комуніст Владімір Погорєлов» (попри те, що 1913 року в Болгарії ще і близько не було комуністичної партії, а «Владімір Погорєлов» – ім'я та прізвище аж ніяк не болгарські, а суто російські), терпець йому урвався. Він звернувся до матері, і та повідомила, що батьком був Йон Мьоллер із Ґамбурґа. Лише 1961 року правлячий бургомістр Берліна отримав листа від свого ґамбурзького кузена, сина батькової рідної сестри. Той повідомляв, що Йон Мьоллер від народження до смерті жив у Ґамбурзі, на фронті під час Першої світової був важко поранений, став інвалідом, проте аж до пенсії працював бухгалтером. До самої своєї смерті 1958 року Йон періодично згадував, що в нього є син у Любеку, збирався зв'язатися з ним, проте так нічого для цього і не зробив...

Ледве хлопчик навчився ходити, дід відвів його до дитячої секції робітничого спортивного товариства, трохи згодом він став ще й членом робітничого клубу мандоліністів. А у віці 15 років Герберт опублікував свою першу газетну статтю: він закликав молодих соціалістів не «гаяти час на безглузді ігри та танці», а «активно готуватися до майбутньої участі в політичній боротьбі». Герберт ходив спершу до початкової школи, тоді до реального училища. Його успіхи в навчанні були вражаючими, і завдяки підтримці одного із своїх учителів, а також діда, який мріяв, щоб улюблений онук досягнув у житті більшого, ніж він, Герберт 1928 року зміг продовжити навчання в найкращій у місті гімназії Йоганеум. Саме тоді мати вийшла заміж за муляра з Мекленбурґу, а онук остаточно переселився до діда. В гімназії Герберт оволодів літературною німецькою мовою (вдома розмовляли нижньонімецькою говіркою). І взагалі, «то був важливий етап в моєму житті, – згадував згодом Брандт. – Уперше я опинився якщо не у ворожому, то напевно в чужому для мене світі», – адже він був, як з'ясувалося, єдиним (!) хлопцем з робітничої родини на цілу гімназію. Проте молодий Фрам ніяких комплексів з цього приводу не відчував, 1930 року, 17-річним, став членом СДПН, а серед однокласників дістав прізвисько Політик.

Під час Великої кризи 1929-1933 років Німеччина переживала глибоке падіння життєвого рівня більшості населення, до влади рвалися дві тоталітарні партії – нацисти та комуністи. Політична система Веймарської республіки довела свою неефективність, більшість молоді розчарувалася в традиційних демократичних партіях – буржуазних та соціал-демократичній. Не став винятком і Політик. Він не приймав ідеології нацистів, у теорії та практиці яких не вбачав нічого «ані соціалістичного, ані національного», чужою була і КПН: «Партія, яка настільки відверто ігнорувала можливості і потреби Німеччини, яка за вказівкою Сталіна виголошувала безглузде гасло про «соціал-фашизм», не могла бути моєю партією». Але й нерішуча політика керівництва соціал-демократів йому не подобалася. Відтак, коли 1931 року від СДПН відкололося ліве крило, яке створило Соціалістичну робітничу партію (СРП), Герберт опинився серед розкольників. «Ми в СРП вважали, що ані комуністи, ані соціал-демократи не повинні були залишатися такими, якими вони були, що треба вказати їм незалежний шлях і що вони, таким чином, зможуть позбутися своїх помилок. Нам здавалося, що на обрії вже з'явився єдиний і цілісний робітничий рух, про який ми мріяли». СРП була доволі лівацькою партією, Комінтерн звинувачував її у троцькізмі, і, як писав згодом Політик, «не знайшлося тоді нікого, хто розтлумачив би мені, що демократія – то не засіб, а мета».

І власний дід, і інші лідери любекських соціал-демократів довго вмовляли «блудного онука» Герберта повернутися до СДПН. 1932 року він отримав атестат зрілості, і соціал-демократи пообіцяли йому, що партія оплачуватиме його навчання в університеті – Герберт бо вирішив стати журналістом. Проте дати стипендію членові СРП соціал-демократи, звичайно ж, не могли та й не хотіли. Політична принциповість виявилася вагомішою за мрію вчитися: Фрам-онук став не студентом, а учнем у конторі корабельного маклера – замість капітанів торговельних суден він залагоджував певні формальності в Любекському порту. Але вже за кілька місяців до влади в Німеччині прийшли нацисти, почався терор проти політичних противників. Усі ненацистські партії було заборонено. В березні 1933 року СРП провела нелегальний з'їзд у пивній поблизу Дрездена. Делегатом був і 20-річний Герберт Фрам, перепрошуємо, Віллі Брандт з Любека (ко-

ристуватися власним прізвищем було не можна). З того часу в умовах підпілля наш герой мав багато імен та прізвищ. А через 15 років, коли відновлював німецьке громадянство, захотів отримати документи саме на ім'я Віллі Брандта.

Одним із рішень дрезденського з'їзду було створення опорного пункту СРП в Осло. Соціаліста, якому це доручили, нацисти заарештували на кордоні. І тоді аналогічне завдання отримав Брандт. Він нелегально перебрався на рибальському човні до Данії, а звідки вирушив до Норвегії. В кишені мав лише 100 марок, отриманих на дорогу від діда. Це була їхня остання зустріч – 1934 року старий соціал-демократ Людвіґ Фрам наклав на себе руки – він не міг пережити розгрому своєї партії і, головне, того, що дедалі більше німців підтримували ненависних нацистів.

Лише перших кілька місяців в Осло Брандт користувався матеріальною підтримкою Норвезької робітничої партії, ідеологічно близької до німецької СРП. За півроку він настільки опанував норвезьку мову, що зміг жити на гонорари від статей, які публікував у норвезьких партійних та профспілкових газетах. А, окрім того, став вільним слухачем в університеті Осло, де вивчав журналістику. Диплома так і не отримав – по партійних справах йому доводилося їздити наступні кілька років цілою Європою.

1934 року Брандт був делегатом Міжнародного конгресу молодих соціалістів, який нелегально проходив у нідерландському містечку Ларені. Місцева поліція затримала всіх учасників конгресу, серед них п'ятьох німців, чотирьох з яких голландці видали нацистам. Один з них – найближчий друг Брандта молодий вчитель з Ґамбурґа Франц Бобцієн отримав чотири роки каторжної в'язниці, звідки був переведений у концтабір і зрештою 1941 року загинув у таборі смерті Заксенгаузен. Самого Брандта врятувало лише те, що він пред'явив голландським поліцейським не чинний німецький паспорт, який теж мав у кишені, а норвезький дозвіл на тимчасове проживання, завдяки чому був депортований не до Німеччини, а до Норвегії.

У середині серпня 1936 року з порому в німецькому місті Варнемюнде зійшов норвезький студент Ґуннар Ґаасланд, який співчував гітлерівцям і їхав до Берліна вивчати теорію та практику націонал-соціалізму. Це був Віллі Брандт. Першою людиною, яка зустріла його

на німецькій землі, виявився митник, його давній знайомий з Любека. Навіть через багато десятиріч Брандт не міг зрозуміти, чому той його не видав – справді не впізнав чи просто пожалів. Ще страшніший «іспит» Брандт складав через місяць у Берліні, коли його знайшов «колега» – справжній норвезький студент-нацист, який приїхав у гості до своїх німецьких однодумців. Лише через три роки після переїзду до Норвегії Брандт розмовляв норвезькою так, що зміг видатися норвезькому нацистові його земляком!

Чотири місяці Брандт намагався активізувати підпільну роботу берлінської організації СРП. Із цього практично нічого не вийшло. Нацистський терор був настільки жорстокий, що про якийсь організований спротив уже не йшлося. Заарештовували не лише за якісь дії проти режиму, а й просто за «старі гріхи». І перед Різдвом 1936 року «Ґаасланд» вирушив з Берліна до Чехословаччини, де саме проводилася нелегальна конференція СРП. Європейські ліві соціалісти тоді вирішували для себе питання – чи варто створювати єдиний антинацистський фронт із комуністами. Саме бо почалася громадянська війна в Іспанії, де такий фронт уже був. І звідти доходили поки що глухі чутки, що комуністи поводяться зі своїми соціалістичними союзниками аж ніяк не по-«союзницьки». Відтак Брандт отримав нове відповідальне партійне завдання – поїхати до Іспанії і розібратися на місці. Поїздка за маршрутом Прага-Данціг-Осло-Копенганен-Париж-Перпіньян-Барселона. І Брандт – на території Каталонії. Саме в цьому регіоні Іспанії найбільшим авторитетом користувалася ПОУМ – лівосоціалістична партія, близька до СРП. В Барселоні Брандт заприятелював з іншим лівим соціалістом – англійцем Джорджем Орвеллом, який через кілька років напише чи не найсильніші в світі антикомуністичні памфлети – роман «1984» та притчу «Ферма тварин». А 3 травня 1937 року наш герой став наочним свідком Барселонського путчу, коли комуністи несподівано напали на своїх «союзників» по Народному фронту – анархістів та ПОУМ, закатували її лідера Андре Ніїна. Саме ця міжусобиця, вчинена комуністами, стала чи не головною причиною поразки Іспанської республіки.

Влітку 1937 року Брандт робив доповідь на засіданні Лондонського бюро лівих соціалістів Європи про комуністичну політику в Іспанії. В його книзі «Комінтерн і комуністичні партії», що була надрукована

1939 року в Осло, прямо стверджується, що практика Комінтерну «суперечить найелементарнішим принципам робітничого руху».

1940 року під час окупації Норвегії нацистами Брандт як військовослужбовець норвезької армії потрапив до німецького полону. Але йому знову поталанило – німці після розгрому Норвегії розпускали полонених додому, як це вони робили роком пізніше, 1941-го, в Україні. Особу Брандта не було встановлено, йому навіть виписали безкоштовний залізничний квиток до Осло. А звідти Брандт утік до Швеції, де офіційно отримав норвезьке громадянство і брав участь у керівництві норвезьким підпіллям, кілька разів нелегально виїжджаючи до окупованої Норвегії. Саме тут, у «подвійній» еміграції, Брандт дійшов висновку: правова демократична держава – абсолютна цінність для робітничого руху, а ось класова боротьба аж ніяк не є абсолютом. «Шведська соціал-демократія ще більш переконливо, ніж норвезька, продемонструвала мені, що таке недогматичний і волелюбний народний рух, що усвідомлює свою силу». В липні 1942 року було створено Міжнародну групу демократичних соціалістів, і Брандт став її секретарем. А 1944 року завершився процес об'єднання емігрантських організацій СРП та СДПН. Онук повернувся до свого діда.

Бургомістр обложеного міста

«Тієї весни (1945 року – *авт.*) з приводу свого майбутнього – буде воно норвезьким чи німецьким – я не став би укладати парі», – писав Брандт через багато років. Тим більше, що норвежками були і його перша дружина Шарлотта Торкільдсен, з якою був одружений з 1941 до 1948 року і мав дочку Нінью, і друга дружина Рут Бергауст-Гансен, з якою жив з 1945 року, але формально одружився лише 1948-го. У цьому шлюбі він мав трьох синів – Петера, Ларса та Маттіаса.

А поки що Віллі розривався між двома своїми батьківщинами. Восени 1945 року він вирушив на Нюрнберзький процес як військовий кореспондент кількох норвезьких газет. А на початку 1946-го приїхав до Берліна – в однострої майора норвезької армії як прес-аташе військової місії цього скандинавського королівства в окупованій Німеччині.

Вибір був дуже нелегкий. 1945 року німецьку державність було фактично ліквідовано, вся повнота влади в країні належала великим державам-переможницям, які поділили країну на чотири окупаційні зони, на чотири зони було поділено і столицю країни Берлін, який був усередині радянської зони. Країна була зруйнована і бідна. Мільйони німців, виселених зі Східної Пруссії, Сілезії, Померанії та Чехословаччини, не мали даху над головою та засобів існування. З країни в рахунок репарацій вивозилося на Схід та Захід обладнання промислових підприємств. Увесь світ зі зневагою та ненавистю ставився до німців, переважна більшість яких підтримувала в роки війни злочинний гітлерівський режим чи, принаймні, активно не боролася проти нього. Багато німців мали «відчуття поразки», у власній оцінці з «надлюдей» перетворилися на «людей другого сорту».

І Брандт зробив свій вибір. З боку переможців він перейшов на бік переможених – 1948 року звільнився з норвезької армії, відмовився від норвезького підданства і подав клопотання про повернення німецького громадянства, якого нацисти позбавили його ще 1938 року. Він уважав, що потрібніший Німеччині, ніж Норвегії. Треба було будувати нову демократичну країну, відновлювати на новій основі соціал-демократичну партію. «Соціалізм – це щось більше, ніж одержавлення засобів виробництва. Соціалізм неможливий без свободи і демократії», – стверджував 1945 року Брандт.

Практично відразу він став найближчим співробітником демократично обраного бургомістра Берліна Ернста Рейтера. Цей лівий німецький соціал-демократ під час Першої світової потрапив до російського полону, став більшовиком, за завданням Леніна 1918 року створював Автономну республіку німців Поволжя, але вже 1921 року був виключений з Комуністичної партії Німеччини за небажання коритися диктату Комінтерну і повернувся до соціал-демократів, незабаром ста́в бургомістром Магдебурґа. За часів панування Гітлера жив у Туреччині.

«Турок» Редер разом з «норвежцем» Брандтом, власне, створили й утримали Західний Берлін – острів свободи, оточений з усіх боків землями, контрольованими комуністами.

Вже 1949 року Брандт став депутатом від Берліна до першого бундестагу щойно створеної Федеративної Республіки Німеччини,

1955 року очолив західноберлінський «парламент» – міську Палату депутатів, а 1957 року, після смерті Редера, був обраний правлячим обер-бургомістром Західного Берліна. Він стояв на чолі «обложеного міста» майже 10 років – аж до 1966 року, коли переїхав до Бонна, щоб стати спершу віце-канцлером, а потім і канцлером ФРН.

У перші повоєнні роки чи не головним зовнішньополітичним завданням Сталіна було встановити контроль над усією Німеччиною, а для початку – над усім Берліном. На перших повоєнних демократичних міських виборах у Берліні комуністи (так звана Соціалістична єдина партія Німеччини, в яку в радянській зоні окупації було примусом загнано і соціал-демократів) набрали лише 17 відсотків голосів. Відтак радянські окупанти і їхні німецькі помічники розірвали єдність міста – для контрольованого Совітами Східного Берліна було проведено окремі «вибори», де, звичайно ж, «перемогли» комуністи. Обербургомістра всього міста Редера в східні райони Берліна просто не пускали. А 24 червня 1948 року, наступного дня після введення в обіг у Західному Берліні західнонімецької марки, почалася «голодна блокада» трьох західних секторів міста. Вона тривала 462 дні. Було не тільки заборонено будь-які перевезення наземним транспортом через радянську зону людей і товарів, а й перерізано всі електричні кабелі. Сталін розраховував, що мешканці просто розбіжаться з голодного міста – перейти з західних секторів до східного можна було вільно. Американці з англійцями організували тоді небачений в історії повітряний міст для врятування 2,5 мільйонів людей. Було здійснено 280 тисяч польотів, доставлено 1,8 мільйонів тон вантажів. Західноберлінці не голодували. Проте вони мерзли – бракувало вугілля для опалення будинків, електрику подавали лише по дві години на день, а міський транспорт припиняв свою роботу о 6-й вечора. Дружина Брандта Рут згадує, як у блокадну зиму довгими вечорами вони з чоловіком, одягнені в зимовий одяг, сиділи при світлі гасової лампи коло колиски свого первістка Петера, накритого всіма ковдрами, які тільки були в помешканні. Та берлінці вистояли – місто не впало до рук Сталіна.

Вистояли вони і під час другої берлінської кризи 1958 року, коли Хрущов ультимативно зажадав від американців, англійців та французів протягом 6 місяців вивести свої війська з Західного Берліна. Вистояли і під час третьої кризи, коли 13 серпня 1961 влада НДР з до-

зволу СРСР за одну ніч оточила Західний Берлін бетонним муром. Наступного дня 600 тисяч західноберлінців зібралися коло ратуші під гаслами: «Зраджені Заходом» і «Віллі, покажи їм!». «Ішлося про право на самовизначення, – згадував Брандт. – Ішлося й про те, щоб добровільна капітуляція не викликала ланцюгову реакцію, яка могла б вилитися в новий військовий конфлікт».

За кілька місяців до своєї загибелі президент США Джон Кеннеді, стоячи поруч із Віллі Брандтом на трибуні перед сотнями тисяч берлінців, сказав: «Усі вільні люди, хоч би де вони жили, є громадянами Західного Берліна. І тому я, вільна людина, пишаюся тим, що можу сказати: «Ich bin ein Berliner» – «Я – берлінець».

Це місто стало символом Холодної війни, символом протистояння радянській агресії в Європі. Символом якоюсь мірою став і Віллі Брандт – символом рішучості нової демократичної (не «Демократичної», а справді демократичної) Німеччини та й Заходу в цілому, протистояти радянському тоталітаризму.

Канцлер та його східна політика

У ніч з 28 на 29 вересня 1969 року в Західній Німеччині «перекинулося небо»: було підбито перші підсумки чергових парламентських виборів, у результаті яких уперше за час існування Федеративної Республіки від влади було відсторонено християнських демократів, спадкоємців Конрада Аденауера, який власне, ту республіку й створив. «Вічні опозиціонери» соціал-демократи уклали коаліційну угоду з Вільною демократичною партією, і канцлером став Віллі Брандт.

Він ішов до цього багато років. Іще на початку 1950-х Брандт став одним із найпомітніших лідерів «американців» – крила СДПН, яке виступало за повну інтеграцію Західної Німеччини до євроатлантичної спільноти. 1960 року бургомістра Західного Берліна було офіційно проголошено кандидатом у канцлери від соціал-демократів, 1966-го він став віце-канцлером і міністром закордонних справ в уряді німецької «ширки» – широкої коаліції, де соціал-демократи були молодшим партнером християнських демократів.

Через кілька років однопартієць і спадкоємець Брандта канцлер Гельмут Шмідт писав: «Два головні здобутки Брандта: в політиці зовнішній – після 20 років західної політики доповнив її політикою східною. У внутрішній політиці соціал-демократія після практично 100 років опозиції надовго була впроваджена ним до числа сил, що мають владу».

Брандт дуже важко пробивався до влади. Проти його політичної сили і нього особисто роками вели дуже брудні інформаційні кампанії в мас-медіа. Про спекуляції щодо походження Брандта ми вже писали. Але його звинувачували ще й мало не в зраді батьківщини, в тому, що він «закликав убивати німецьких вояків з-за рогу» (зокрема, йшлося про його книжечку «Партизанська війна», надруковану 1942 року в Стокгольмі норвезькою мовою), згадували Брандту і його ліваць-кі «гріхи молодості». Попсував політикові крові також старший син Петер, який 1968 року був активним діячем студентського лівацького руху і навіть отримав два тижні ув'язнення за організацію сутичок з поліцією. Хоча сам Брандт доклав чи не найбільше зусиль, аби німецька соціал-демократія остаточно перетворилася з «марксистської партії пролетаріату» на загальнонаціональну політичну силу послідовно демократичного спрямування. «Сучасна соціал-демократія не є більше пострахом для буржуазії, не займає вона також і позицій, ворожих економічному ладові Федеративної республіки», – писав він. При цьому Брандт і його соціал-демократичні спадкоємці, безумовно, посилили соціальний характер західнонімецької ринкової економіки.

Проте найбільший здобуток Брандта, те, завдяки чому він у першу чергу ввійшов до історії, – його ostpolitik, нова східна політика, котра стала чи не найважливішим елементом глобальної політики розрядки, яка у 70-і роки минулого століття прийшла на зміну Холодній війні.

Прорив, здійснений Брандтом у зовнішній політиці, нині, через багато десятиріч, видається, на перший погляд, досить простою річчю – він зводиться до чотирьох основних договорів, укладених Федеративною республікою в 1970-1973 роках з СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Німецькою Демократичною Республікою. Згідно з ними Брандт від імені німецької нації визнавав, що Німеччина назавжди втратила свої східні землі і гарантував, що його країна ніколи не намагатиметься повернути їх силою. Західна Німеччина практич-

но визнавала існування Німецької Демократичної Республіки де-факто, але не визнала її де-юре, хоч як хотів цього Радянський Союз. Невід'ємним елементом Брандтового «пакету» стала й Чотиристороння угода 1971 року щодо Західного Берліна, формально підписана СРСР з Сполученими Штатами, Великою Британією та Францією без участі Бонна. Тут теж було досягнуто компромісу – три західні держави (а разом з ними і Брандт) визнали, що Західний Берлін формально не є частиною ФРН, проте натомість СРСР визнав «особливий характер» відносин цього міста з Західною Німеччиною, згодився з тим, що західноберлінці можуть подорожувати світом, зокрема й країнами Східного блоку, із західнонімецькими паспортами, і, найважливіше, дав гарантії недоторканості «обложеного» протягом багатьох десятиріч міста.

«Ми не стали друзями Радянського Союзу чи його системи, – писав Брандт. – Радше ми перетворилися на партнерів по контракту на ділових засадах».

У перші роки після закінчення Другої світової Радянський Союз намагався встановити свій контроль над усією Німеччиною. Пізніше, після вражаючих успіхів ФРН у соціально-економічному розвитку, життя поставило перед Москвою скромніше завдання: будь-якою ціною зберегти «свою» Німеччину, НДР. Адже її мешканці «голосували ногами» – за час існування «першої держави робітників та селян на німецькій землі» до Західної Німеччини втекло майже 3,5 мільйони німців, при тому, що населення радянської зони 1945 року складало близько 17 мільйонів осіб. Відтак радянське керівництво, а ще більшою мірою їхні східнонімецькі маріонетки намагалися всіляко закріпити розкол Німеччини. Перш за все психологічно – вбити в голову підданим НДР, що Федеративна республіка є для них чужою, навіть ворожою країною, що в НДР почала формуватися окрема східнонімецька «соціалістична» нація. Політики з берегів Рейну намагалися всіляко тому протидіяти. Діяла «доктрина Гальштайна», згідно з якою федеральний уряд був зобов'язаний «турбуватися про всіх німців», із владою НДР, як з іноземною маріонеткою, не підтримували практично жодних контактів, а міністерство закордонних справ розривало дипломатичні відносини з будь-якою країною світу, яка офіційно визнала НДР. Так західнонімецька еліта намагалася зберегти єдність своєї

країни, принаймні в головах німців. А мільйони вигнанців з земель, що відійшли до Польщі та СРСР, з чеської Судетської області не залишали марних надій повернутися додому. Хай не зараз, колись згодом, коли зміниться геополітична ситуація в світі.

І треба було мати величезну мужність, щоб прямо сказати мільйонам вигнанців і мільйонам співчуваючих їм бундесбюргерів, що це «колись» не настане ніколи. Ще більша мужність і політична воля потрібні була, щоб відкинути застарілий мотлох доктрини Гальштайна, піти на контакти зі східнонімецькими комуністичними бонзами, хай і не визнавши відносини між ФРН та НДР міждержавними, як того дуже хотіла Москва, а ще більшою мірою Східний Берлін. Піти для того, щоб легалізувати хоч якісь людські контакти між мешканцями двох частин розірваної країни, хоч якось поліпшити умови існування своїх співвітчизників «там, у зоні».

Завдання Брандта ускладнювалося ще однією обставиною. Ще на початку 1960-х років він стверджував: «Мирне співіснування за Хрущовим (додамо від себе, що й за Брежнєва нічого принципово не змінилося – *авт.*) – це не пошук довготермінової стабільності і навіть не перерва між боями, а нова змога розширяти сферу свого панування і впливу без ризику вплутатися в атомну війну».

Через кілька років, напередодні підписання Московського договору канцлер ФРН писав: «Співіснування можливе лише в тому разі, якщо ми позбудемося страху перед комуністичною перевагою, але також і настільки ж наївної, наскільки й зручної безтурботної переконаності, що справедлива справа автоматично здобуде перемогу». І ще: «Наша концепція не повинна обмежуватися зміною ставлення до комуністичного Сходу, вона має також поширюватися й на відносини між багатими і бідними націями. Співіснування у вигляді мирного змагання можливе. І може бути вигране або програне саме в цих країнах».

Зрештою Брандту, Заходу в цілому, як добре видно нині, через роки, все ж таки вдалося нав'язати Москві на практиці свою концепцію «мирного змагання двох систем». І Брандт іще дожив до того часу, коли, підточений внутрішніми та зовнішніми труднощами, захитався, а потім і впав комуністичний режим в СРСР. Але ще перед тим розвалилася, як картковий будиночок, НДР. І східна «зона» возз'єдналася з

Німеччиною. 1971 року Брандт отримав Нобелівську премію миру, а з нею й зменшення загрози війни для своєї країни, вступ ФРН (одночасно з НДР) до ООН, угоду «газ-труби», за якою Радянський Союз уперше в своїй історії розпочинав масштабний експорт газу до капіталістичних країн, а конкретно до Західної Німеччини, а та розраховувалася за цей газ не стільки грошима, скільки трубами великого діаметра для будівництва нових газопроводів і збільшення експорту того ж газу. І взагалі ФРН стала найбільшим торговельним партнером СРСР серед несоціалістичних країн.

А ще Брандт розколов і політизував власну країну. Він здобув гарячу підтримку багатьох своїх співвітчизників (за часів урядування Брандта кількість виборців, які голосували за його партію, зросла з 32 до 46 відсотків), але й викликав дуже гостру, до того ж дієву, якщо можна так сказати, ненависть німецьких правих. Як детектив можна читати західнонімецьку політичну історію початку 1970-х, коли праві робили все, щоб розмити перевагу у 5 голосів, яку мала соціалістично-ліберальна коаліція в парламенті, з тим, щоб оголосити вотум недовіри урядові Брандта і не припустити ратифікації його «східних» договорів. Це історія підкупу і корупції, причому не лише політичної. Але вирішальну битву за вотум недовіри праві програли – їм забракло двох голосів. За рахунок зрадників у власних лавах. Один з християнських демократів, що утримався тоді, як з'ясувалося через багато-багато років, після оприлюднення архівів ендерівської спецслужби Штазі, отримав за свій голос майже один мільйон марок. Ім'я другого невідоме й досі. А Брандта розпустив парламент, оголосив дострокові вибори і тріумфально їх виграв, уперше в історії Німеччини зробивши свою СДПН найчисельнішою партією країни.

Проте вороги все ж змогли вижити Брандта з посади. 24 квітня 1974 року було заарештовано одного з референтів канцлера Гунтера Гійома, який за 18 років перед тим утік зі Східної Німеччини на Захід. Під час арешту він визнав, що всі ці роки залишався «громадянином НДР» і є «офіцером Національної народної армії». Брандт зробив необачну заяву про те, що Гійом ніколи не мав доступу до «документів вищого ступеня секретності». За кілька днів виявилося, що таки мав... Скандал посилили оприлюднені відомості спецслужб, що канцлер під час своїх агітаційно-виборчих поїздок Німеччиною мав численні, ска-

жемо делікатно, любовні пригоди. І ранком 7 травня 1974 року Брандт зробив заяву про відставку...

До 1987 року він залишався головою Соціал-демократичної партії Німеччини і пішов з цієї посади добровільно, через стан здоров'я. А головою впливового міжнародного Соціалістичного інтернаціоналу Брандт був аж до дня своєї смерті – 8 жовтня 1992 року.

Замість епілогу

7 грудня 1970 року канцлер Федеративної Республіки Німеччини Віллі Брандт став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто. Цим символічним жестом він вибачався за злочини гітлерівського режиму перед людством. Брандт, який особисто ніяк не був причетний до цих злочинів, який багато років ризикував власним життям у безкомпромісній боротьбі проти нацизму, вибачався від імені мільйонів німців. Зокрема тих, кому було, ще й як було, за що вибачатися і хто вибачатися не хотів. Ні тоді, ні раніше, ні пізніше. Він, чия людська доля так різнилася від долі переважної більшості його співвітчизників, повністю ототожнив себе зі своєю грішною нацією. І в цей день Німеччина остаточно видужала, розрахувавшися за гітлеризм по всіх історичних рахунках.

Чи можемо ми собі уявити Владіміра Путіна чи Дмітрія Медведєва, які схилили б коліна перед пам'ятником жертвам Голодомору в Києві?

Ні, однозначно ні, хоча кількість жертв сталінського режиму є більшою, ніж жертв режиму гітлерівського.

Може, тому, що Україна й досі до кінця не розрахувалася у своїй громадській свідомості зі злочинами комуністичного тоталітаризму? А може, тому, що між демократичною Німеччиною Брандта і Росією Путіна й Медведєва, що сповзає до авторитаризму, все ж існує «маленька» відмінність?

ДАВИД БЕН-ҐУРІОН:

ІДЕАЛІСТ, ЯКИЙ ВТІЛИВ СВОЮ «БОЖЕВІЛЬНУ» МРІЮ В ЖИТТЯ

Батьківщину не дають і не отримують у подарунок, не здобувають у результаті політичних угод, не купують за золото й не завойовують кулаками. Її будують у поті чола.

Давид Бен-Ґуріон

Його зріст був лише 150 сантиметрів. Це, мабуть, найменший зі світових лідерів середини минулого сторіччя. Але тільки за зростом. Прем'єр-міністр крихітної держави, яку він сам створив із величезними труднощами і яка за логікою геополітики взагалі не мала шансів на існування, дуже швидко став нарівні з лідерами найбільших світових держав, змусив рахуватися із собою та своєю країною цілий світ. Він був ідеалістом «не від світу цього» – у віці п'яти років уперше сформулював мету свого життя, яка виглядала як божевільна мрія, і йшов до її втілення шість десятиліть.

Але ж, на відміну від переважної більшості прекраснодушних ідеалістів, таки здійснив її! Оскільки водночас був абсолютно приземленим реалістом, не цурався найбруднішої (в прямому і переносному значенні цього слова) роботи, міг бути жорстоким, підступним та цинічним, якщо цього вимагали інтереси його Справи. Найбільше з усіх людей він любив не батьків чи дружину, не дітей чи онуків, не якихось абстрактних друзів, а соратників по боротьбі за свою Справу. І водночас без вагань міг пожертвувати кожним із них, якщо у нього виникало переконання, що дії цієї людини почали завдавати шкоди Справі або просто не є вже корисними для неї.

Люди, які живуть у сучасному світі, світі початку XXI століття, по різному ставляться до держави Ізраїль – хтось із симпатією, хтось, навпаки, з антипатією, а когось вона взагалі не обходить і не цікавить. Але для всіх, абсолютно всіх вона є частиною оточуючого світу. На рівні підсвідомості нам здається, що вона існувала завжди. Так само, як Франція чи Німеччина, Росія чи Китай, Норвегія чи В'єтнам. Але ж це абсолютно не так! Іще кілька десятиліть тому – всього лише мить у масштабах історії! – євреї взагалі не мали не тільки власної держави, а й власної країни. Точніше, мали, але, скажемо так, віртуальну. У священних книгах юдаїзму справді написано, що євреї мають повернутися до Палестини, Ерец-Ісраель, зібратися навколо гори Сіон. Але мало що там написано в книзі, хай навіть священній! Для того, щоб Слово стало Ділом, потрібна була глибока віра, самовіддана праця, зречення й самопожертва сотень і тисяч людей. І найвизначнішим, наймасштабнішим серед них був Давид Бен-Ґуріон.

З Плоньска до Седжери

16 жовтня 1886 року в провінційному польському містечку Плоньску в родині єврейського купця середньої руки Авігдора Ґріна і його дружини Шейндл народилася четверта дитина. Хворобливого слабенького хлопчика назвали ім'ям могутнього біблійного царя Давида.

Власне, Плонськ на той час був не стільки польським, скільки єврейським містечком – з восьми тисяч його мешканців близько 60 відсотків складали євреї. Проте і польські шляхтичі та купці, і російські чиновники та офіцери (а Плонськ на той час уже 60 років разом із більшою частиною Польщі входив до імперії Романових) ніколи не давали євреям забувати, що вони живуть не на своїй, а на чужій землі. Більшість східноєвропейських євреїв воліли про те не думати, якось виживати, годувати себе та свої родини. Частина амбітної молоді намагалася «емансипуватися» – вирватися з задушливої атмосфери нужденних містечок, ставши «просто» поляками, росіянами, німцями. У кращому разі перетворитися, наприклад, на «німців юдейського віровизнання», але набагато частіше — відкинути дідівську релігію та культуру, взяти участь у ліберальному чи, радше, соціалістичному перетворенні країн, де вони проживали. Дуже багатьох із них надихав

приклад хрещеного єврея Карла Маркса, який послідовно заперечував будь-яку релігію («опіум для народу»), стверджував, що «пролетаріат не має вітчизни», а з перемогою комуністичної революції всі нації зіллються в єдину спільноту. Відтак, за Марксом, націоналізм і навіть патріотизм були «реакційними» почуттями, гальмом на шляху прогресу людства.

Адепти ортодоксального юдаїзму, які вважали, що євреї повинні перш за все зберігати свою традиційну релігію та культуру, як це було протягом століть, наприкінці XIX сторіччя дедалі більше програвали битву за уми найактивніших молодих євреїв. У світі, що стрімко змінювався, прибічники консервації старих суспільних та релігійно-культурних відносин не мали перспективи.

Єдиною реальною альтернативою прибічникам асиміляції, які вважали, що найкраща перспектива для євреїв – розчинитися серед народів країн, у яких вони проживають, або навіть очолити процес злиття націй, став сіонізм.

Сіоністський рух організаційно оформився створенням організації «Ховевей Ціон» на з'їзді в маленькому містечку Друскінінкай (нині Литва) в червні 1887 року, коли Давиду Ґріну було вісім місяців. Сіоністи були переконані, що здобути гідне місце серед інших народів планети, вберегти себе від асиміляції, розчинення серед інших націй євреї можуть лише, коли створять власну націю і власну державу, зібравшись «навколо гори Сіон», в Палестині, на своїй історичній прабатьківщині.

Але що означав термін «створення нації»?

Ще наприкінці XIX сторіччя більшість населення майже всіх країн світу, окрім хіба що Британії, складали селяни, ті, хто працював безпосередньо на землі, займався сільським господарством. Усі інші класи немовби «стояли на плечах» свого селянства. Серед євреїв було чимало ремісників, дрібних крамарів, з'являлося дедалі більше підприємців та інтелігентів, найманих промислових робітників, але зовсім не було селян. Значна частина мешканців маленьких єврейських містечок Центральної та Східної Європи залишалася лихварями, шахраюватими маклерами та торговельними посередниками. Ця обставина була живильним середовищем для антисемітизму, який помітно посилився в Європі наприкінці XIX сторіччя (і вилився у жахливий на-

цистський Голокост через кілька десятиріч). Сіоністи ж вважали, що для створення спочатку повноцінної нації, а згодом і держави, євреї повинні перш за все повернутися до землі, відродити своє селянство, яке є становим хребтом будь-якої нації. Відродити після двотисячорічної «перерви» і не на чужій, а на своїй землі – у Палестині, де колись існувала давньоєврейська держава. Ідеалісти-сіоністи принципово не хотіли зважати на те, що в Палестині на той час практично не було євреїв (на порядок менший відсоток, ніж, скажімо, в сусідньому Єгипті чи Марокко), що ця бідна природними ресурсами країна чи, точніше, область, була однією з найвідсталіших провінцій відсталої Османської імперії, що тамтешні араби, які складали переважну більшість населення, абсолютно не бажали поступатися землею, на якій жили вже тисячу років, ані євреям, ані комусь іншому.

Не дивно, що в перші роки існування сіоністського руху переважна більшість євреїв ставилася до нього байдуже, як до забавки групки напівбожевільних, а багато хто і вороже – як до шкідливої забаганки, яка відволікатиме сили єврейських громад від боротьби за реальні завдання, покращення свого життя – тут і зараз. Тим більше що перші спроби єврейської сільськогосподарської колонізації в Палестині, розпочаті у 1981-82 роках, виявилися невдалими. Поселенці не мали навичок роботи на землі, страждали від незвичного субтропічного клімату та хвороб, особливо малярії, нападів місцевих арабських розбійників та утисків і корупції з боку турецької адміністрації. До середини 90-х років алія (переселення євреїв до Палестини) практично припинилася.

Але Давидів батько Авігдор Ґрін належав до найбільш переконаних сіоністів у Плоньску. Щоправда, сам він зі своєю родиною не поспішав виїздити до Палестини – торгував, самотужки вивчив російську мову та право і став спершу чимось на кшталт неформального адвоката для своїх земляків, а згодом отримав офіційний статус помічника присяжного повіреного. І виховував своїх дітей у сіоністському дусі. Найближче з його шести дітей ті ідеали припали до душі синові Давиду – хворобливому, худенькому, маленькому на зріст хлопчикові з непропорційно великою головою. «З п'яти років мені було зрозуміло, що я поїду до Ерец-Ісраелю», – згадував через багато років прем'єр-міністр Ізраїлю. Знавець Тори та давньоєврейської мови, дід по бать-

кові Цві Ар'є Ґрін намагався навчати івриту всіх своїх онуків. Проте тільки Давид опанував цю мову досконало. Вона стала його другою рідною після їдишу (розмовної мови євреїв Центрально-Східної Європи, яка виникла в Середні віки на базі німецьких діалектів). Давид зі своїм старшим братом Авраамом домовилися розмовляти між собою лише на івриті. Спершу було дуже важко висловлювати свої думки «святою» мовою замість їдишу, польської чи російської. Але з часом вони перебороли цю складність.

Коли Довчику (так скорочувалося ім'я Давид) було 11 років, під час чергових пологів померла його мати. Невдовзі батько одружився вдруге. Стосунки з мачухою в Давида не склалися, не надто він любив і своїх братів та сестер – як рідних, так і зведених. З п'яти років Давид навчався в хедері – традиційній єврейській школі, яка давала перш за все релігійну освіту. Згодом паралельно з хедером він відвідував російське міське училище, де опанував російську мову.

У перших роках XX століття труднощі «заселення батьківщини», посилені вкрай неприхильним ставленням турецької влади, стали такими великими, що навіть головний лідер сіоністів Теодор Герцль згодився на «угандійський варіант» – створення «національного вогнища єврейського народу» в цій африканській колонії Британії замість Палестини. Щоправда, Герцль заспокоював своїх послідовників словами про те, що це «тимчасово», що євреї в Уганді просто навчаться «працювати на землі», «жити серед своїх», а коли-небудь, коли «дозріють умови», всі разом таки переселяться до Палестини. Найрадикальніша частина сіоністів сприйняла це як зраду ідеалів. Серед них був юний Давид Ґрін. «Для мене важливіше заснування одного нового поселення в Ерец-Ісраель, ніж купи грошей і збори та конгреси. Заселення землі і є єдиний справжній сіонізм, усе решта – самоомана, марна балаканина і порожнє гаяння часу», – стверджував він.

Закінчивши хедер та міське училище у Плоньську, Давид вирушив до Варшави готуватися до вступу в технічне училище Ольмерта. Дипломи цього єврейського вищого навчального закладу офіційно не визнавалися в Росії. Проте Ґріна це анітрохи не турбувало. Він зовсім не збирався залишатися в Росії чи в Польщі. Але, вважав, у Палестині дуже потрібні інженери-будівельники. І саме цей фах він вирішив здобути. Півтора року Давид жив у далеких варшавських родичів і само-

тужки опановував програму реального училища, щоб скласти вступні іспити до училища Ольмерта. Але 1904 року адміністрація цього закладу вирішила допускати до іспитів лише тих, хто мав атестат гімназії чи реального училища. Давид його не мав...

У Варшаві він став активістом нової робітничої єврейської партії «Поалей Ціон» (Працівники Сіона). Повернувшись до Плоньска, 19-річний Ґрін очолив місцеву організацію соціалістів-сіоністів, і саме його заслуга в тому, що в його рідному місті, на відміну від інших польських міст, сіоністи, а не «інтернаціоналісти» з Бунду користувалися найбільшим авторитетом серед єврейських робітників. Поїхавши до Варшави в купленому батьком «пристойному» костюмі з краваткою та крохмальною манишкою, додому він повернувся в кепці та косоворотці. Відтоді і назавжди Давид став соціалістом. Але поєднував свій соціалізм із єврейським націоналізмом. Робітників, трудящих він уважав найкращою частиною єврейського народу. Російська революція 1905 року затримала Давида на рік у Росії. Проте вже 1906 року, коли поразка революції стала очевидною, двадцятирічний Давид Ґрін урешті здійснив мрію всього свого ще такого короткого життя – виїхав до Палестини. І оселився через рік у сільськогосподарському поселенні Седжера.

Спершу треба збудувати країну...

Зійшовши на землю Палестини в портовому місті Яфо, Давид побачив численні крамнички, в яких у марному очікуванні покупців сиділи нужденні гендлярі-євреї. «Це ще гірше за Плоньск. І це – не Ерец-Ісраель», – охарактеризував він побачене. Омріяної ним батьківщини просто не існувало в природі. У когось іншого опустилися б руки – з кожних десяти осіб другої алії, які прибули до Палестини приблизно в той самий час, що Давид, дев'ятеро покинули країну. Але не Ґрін. Якщо батьківщини не існує – її треба побудувати. І ніхто не зробить цього замість тебе.

З Яфо Давид одразу вирушив у село – працювати на землі. Працював тяжко і за крихітну платню на одного з євреїв-землевласників. У перший же день він з ранку до вечора під палючим сонцем розкидав у полі гній. Але ні! Насправді Давид «возз'єднував історію єврейського

народу з географією Ерец-Ісраелю». "Прекрасні дні на землі нашій, дні, сповнені сяйва і блиску, відбитого в дзеркалі моря і на вершинах гір. Але в тисячу разів прекрасніші її ночі, оповиті найглибшою таємницею», – писав до Плоньска цей батрак-поденник. А десять рублів, які переслав йому до Палестини батько, він повернув назад. Проте, звичайно ж, залишатися наймитом ціле життя Давид аж ніяк не збирався. Вже 1906 року він став одним із п'яти членів ЦК партії «Поалей Ціон» у Палестині, а менше ніж через рік переселився до нового сільськогосподарського поселення Седжера в Галілеї, яке стало одним із перших прототипів майбутніх кібуців – і земля, і весь реманент, і отриманий врожай були спільною власністю всіх поселенців. «Тут знайшов я той Ерец-Ісраель, про який мріяв, – писав майбутній прем'єр-міністр. – Немає більше крамарів, маклерів, найманих робітників, нероб, які живуть чужою працею. Всі мешканці села працюють і користуються плодами рук своїх. Чоловіки орють, боронять і засівають землю. Жінки працюють на городі і доять корів. Діти пасуть гусей, верхи на конях скачуть до батьків у поле. Це сільські мешканці із засмаглими обличчями, від них пахне полем і гноєм. Прокидаюся о пів на п'яту ранку і цілий день орю».

Але саме життя не дозволило природженому лідеру займатися винятково працею на землі. 1910 року його партія заснувала свій центральний орган – журнал «Га-Ахдут». І головним редактором було призначено Давида. Він опирався: «Про що мені писати? Я й писати не вмію, ніколи не писав статей». Проте однопартійці переконали Ґріна. Він переселився до Єрусалима, отримував спершу 13, згодом 23 франки на місяць, голодував. Проте створив по-справжньому бойовий журнал. Першу ж свою статтю він підписав «Давид Бен-Ґуріон». Адже його батьківське прізвище не мало нічого спільного з івритом. Для сіоніста, який прагнув, зокрема, відроджувати давньоєврейську мову, це було неприйнятним. Словосполучення «бен-ґуріон» означає «син лева» або «молодий лев». І з 1910 року і назавжди замість Давида Ґріна з'явився Давид Бен-Ґуріон.

У серпні 1911 року 25-річний Бен-Ґуріон уперше став депутатом всесвітнього сіоністського з'їзду, а через три місяці тимчасово виїхав з Палестини – вирішив таки здобути вищу освіту. Цього разу молодий лідер палестинських сіоністів-соціалістів зупинив свій вибір на юрис-

пруденції. І як місце навчання обрав Стамбул – столицю імперії, до якої належала його віднайдена батьківщина. Але оскільки він не володів турецькою мовою і не мав атестата про середню освіту, Бен-Ґуріону довелося влаштувати собі своєрідне «підготовче відділення» – рік він провів у Салоніках, які, між іншим, славилися найпотужнішою єврейською громадою в цілій Османській імперії. На юридичний факультет Стамбульського університету він успішно вступив лише восени 1912 року. Проте провчився лише два роки. 1914-го, коли почалася Перша світова війна, Бен-Ґуріон покинув навчання і повернувся до Палестини. Адже Турецька імперія слабшала просто на очах і не треба було бути великим аналітиком, щоб припустити, що після війни турки втратять панування в усіх своїх колоніях, зокрема і в Палестині. Ця перспектива анітрохи не засмучувала сіоністів, тим більше, що в урядових колах Британії існували певні симпатії до їхнього руху. Це було заслугою передусім тогочасного лідера світового сіоністського руху доктора Хаїма Вейцмана, який постійно жив в Англії і мав непогані зв'язки в середовищі місцевого істеблішменту.

У результаті в квітні 1915 року турецький уряд вирішив вислати за межі імперії двох найнебезпечніших, на його погляд, лідерів палестинських сіоністів – Бен-Ґуріона та Бен-Цві.

Бен-Ґуріон не поїхав до Лондона – «під крило» Вейцмана, а вирушив до Сполучених Штатів. Він уже тоді був переконаний, що після завершення Першої світової найпотужнішою державою світу замість Британії стане Америка, а завоювання сіоністським рухом симпатій з боку вже тоді найвпливовішої у світі тамтешньої єврейської громади матиме дуже важливе значення для Справи.

В Америці Бен-Ґуріон швидко став визнаним сіоністським лідером – він писав статті, виступав на мітингах, збирав гроші й активно вербував нових прибічників свого руху. Серед них варто виділити двох молодих жінок, які до зустрічі з Бен-Ґуріоном абсолютно не цікавилися сіонізмом.

Перша з них, уродженка Мінська Поліна (Пніна) Монбаз під час Першої світової співчувала ідеям анархістів, жила в Нью-Йорку і мала дуже престижний фах операційної медсестри. У грудні 1917 року вона стала дружиною Бен-Ґуріона і невдовзі вирушила за ним з ситої Америки до нужденної Палестини.

Друга – вісімнадцятирічна Ґолді Мабович з Мілвокі, яка народилася і провела перших вісім років життя в Києві. Через півстоліття Ґолда Меїр стала прем'єр-міністром Ізраїлю...

2 листопада 1917 року британський уряд ухвалив так звану декларацію Бальфура про створення в Палестині після війни «національного вогнища єврейського народу». Це була заслуга передусім Вейцмана. Проте, як твердив Бен-Ґуріон, «Англія не в змозі повернути нам Ерец-Ісраель». Відвоювати свою батьківщину, на його думку, могли лише самі євреї. Він висунув ідею створення єврейського полку в складі армії США. Але Америка воювала з Німеччиною, а не з Туреччиною. Відтак єврейський підрозділ – «39-й окремий батальйон королівських стрільців» було сформовано у складі британської армії. 32-річний Бен-Ґуріон, який до того ніколи не служив в армії і не мав жодної військової підготовки, вступив до нього рядовим вояком. У серпні 1918 року Єврейський легіон висадився в Порт-Саїді в Єгипті. Там капрал Бен-Ґуріон захворів на дизентерію і мало не помер. А вже у жовтні 1918 року після поразки своїх військ у Палестині Туреччина капітулювала. Батьківщина Бен-Ґуріона з турецької провінції перетворилася на підмандатну територію Великої Британії.

Створення «національного вогнища» євреїв у Палестині було набагато легше проголосити, ніж утілити в життя. У 1921 році там проживало 65 тисяч євреїв та 800 тисяч арабів. Останні вбачали (і, треба визнати, цілком слушно) у масовій імміграції євреїв загрозу для себе. Хоча Бен-Ґуріон та інші сіоністські лідери стверджували, що вони зовсім не збираються «витискати» арабів із Палестини, а нові поселенці будуть розміщуватися на необроблюваних досі пустельних землях, араби їм не вірили. У травні 1921 року почалися криваві сутички, в ході яких було вбито 47 євреїв. «Палестину – нам, євреїв – нашим псам», – скандували араби. «Умови, що існують у Палестині, не залишають місця для масової імміграції євреїв», – такий вердикт виніс британський комісар Палестини сер Герберт Семюел.

1921 року Бен-Ґуріон очолив Гістадрут – Генеральну федерацію робітників Ізраїлю. Якщо 1920 року членами цієї профспілки було 4400 осіб, то 1925 – вже 25 тисяч, три чверті всіх єврейських робітників Палестини. З тих далеких часів і донині, у зовсім іншій країні та епосі, Гістадрут залишається чимось набагато більшим, ніж про-

сто профспілка. Він має величезну систему споживчої кооперації та лікарняних кас, є одноосібним власником або великим акціонером багатьох сільськогосподарських, промислових та фінансових підприємств і установ. У 80-і роки минулого століття, вже через тривалий час після смерті Бен-Ґуріона, позиції Гістадруту в економіці Ізраїлю суттєво послабилися, проте ще й досі він контролює найбільший банк країни «Га-Поалім», низку промислових конгломератів. І створив цю «робітничу імперію» у далекі 20-і роки минулого сторіччя саме Бен-Ґуріон. У 1919-1923 роках він переживав свій «червоний» період і був набагато лівішим за більшість діячів навіть соціалістичної течії у сіонізмі. Так, він намагався перетворити Гістрадут на комуну зрівняльного типу – під незаперечним впливом російської революції. «Гістрадрут» – це щось типу робітничої держави», – казав він.

Бен-Ґуріон суттєво переглянув свої погляди після візиту до ...Радянської Росії на Міжнародну сільськогосподарську виставку 1923 року в Москві. «Нам відкрилася Росія, – писав він після повернення до Палестини. – Країна, що закликає до всесвітньої громадянської війни в ім'я панування пролетаріату і що позбавляє своїх трудящих усіх прав – людських, громадянських, класових; країна сліпучого світла і непроникної темряви, країна піднесених устремлінь до свободи та справедливості – і потворної, вбогої дійсності...» Якщо у Бен-Ґуріона й були ілюзії щодо можливості побудови омріяного ним Ізраїлю за взірцем держави Леніна, то після 1923 року він тих ілюзій позбувся. Втім, хоча протягом усього свого тривалого життя Бен-Ґуріон був соціалістом, усе ж більшою мірою він був єврейським націоналістом. Його соціалізм був досить «гнучким», «службовим», якщо можна так сказати. Він ніколи не розглядав досягнення найвищого можливого ступеню соціальної рівності як свою надмету. Такою надметою для нього було відродження його нації на віднайденій історичній батьківщині, створення і розбудова єврейської держави, такої, яка б максимальною мірою забезпечувала це відродження. Доки соціалістичні перетворення сприяли, на його думку, досягненню цієї надмети, він жорстко і послідовно їх обстоював. Коли ж починали заважати, гальмувати процес – готовий був відмовитися від багатьох принципових для «справжнього» соціаліста позицій.

1922 року до Палестини назавжди приїхала Бен-Ґуріонова дружина з дітьми (вони вже мали доньку й сина), 1925 року на землю предків урешті переселився разом з усією родиною і старий сіоніст Авігдор Ґрін, який ще багато років пропрацював бухгалтером у Хайфі.

1935 року Бен-Ґуріон став головою Сохнуту – Єврейського агентства, такого собі єврейського квазі-уряду Палестини. Євреї і досі складали меншість на своїй історичній батьківщині, політична влада належала британській колоніальній адміністрації. Якою ж була роль Сохнуту? Гадаю, що можна провести певні аналогії з Меджлісом кримськотатарського народу в нинішньому Криму. Проте, окрім єврейського представництва безпосередньо у Палестині, не меншу, а, мабуть, і більшу роль у сіоністському русі відігравала Світова сіоністська організація. Довгі роки Бен-Ґуріон вів боротьбу за контроль над ССО з Хаїмом Вейцманом. Вони були антагоністами в усьому. Блискучий доктор Вейцман, який навчався у кращих університетах Німеччини та Швейцарії, був своїм серед представників політичної еліти багатьох великих держав, насамперед Великої Британії, і самоук Бен-Ґуріон, який «бабрався в гною» в палестинських сільськогосподарських поселеннях. Сіоністський рух ніколи не був єдиним – три основні його течії складали релігійні сіоністи, сіоністи-соціалісти, незаперечним лідером яких був наш герой, і сіоністи-«ревізіоністи». Останню течію очолював Вейцман. Спільним у них було лише те, що всі вони прагнули створити державу Ізраїль. Проте уявляли собі ту державу цілком по різному. «Релігійники» були переконані, що єврейська держава повинна мати насамперед юдаїстський, може, навіть теократичний характер. Соціалісти мріяли про державу соціальної рівності, рай для трудящих, а не «експлуататорів». Ліберали-«ревізіоністи» найвищою цінністю вважали вільний ринок.

Різнилася у різних течій і тактика політичної боротьби. Вейцман та його послідовники вважали, що державу можна отримати лише «умовивши» світових «китів», передусім Британію, що вирішальну роль у цьому процесі відіграватимуть зусилля впливових представників єврейських громад у великих державах. Соціалісти ж були переконані, що доленосними стануть дії самих палестинських євреїв. «Наше майбутнє залежить не від того, що скажуть гої (неєвреї – *авт.*), а від того, що зроблять євреї», – стверджував Бен-Ґуріон.

Після багаторічної напруженої боротьби, сповненої інтриг та взаємних зрад, «простаку» Бен-Ґуріону таки вдалося відсторонити «хитромудрого аристократа» Вейцмана від керівництва рухом.

... а вже потім державу

14 травня 1948 року рівно о 16 годині за палестинським часом (який, до речі, збігається з київським) Давид Бен-Ґуріон проголосив створення, чи пак відтворення незалежної держави Ізраїль. Здійснилася мрія всього його життя. Більшість аналітиків сходяться на думці, що це було б неможливим ані роком раніше, ані роком пізніше. Точніше, не просто проголошення, а виживання цієї держави (згадаймо, наприклад, Акт проголошення Української держави 30 червня 1941 року у Львові).

Ще в 30-і роки відносини між палестинськими сіоністами та британською колоніальною адміністрацією зіпсувалися – під тиском арабської більшості Лондон ухвалив «Білу книгу», яка обмежувала та брала під контроль єврейську імміграцію. Відтоді почався період «войовничого сіонізму». Коли ж спалахнула Друга світова війна, Бен-Ґуріон поставив перед своїми послідовниками двоєдине завдання: «Будемо допомагати англійцям у війні (з Гітлером – *авт.*), немовби немає «Білої книги», і боротися проти «Білої книги», немовби немає війни».

Ще під час війни сіоністи почали кампанію терору проти англійців – убивством лорда Мойна в 1944 році. А найвідомішим терористичним актом з боку євреїв став підрив готелю «Цар Давид» у Єрусалимі в липні 1946 року, коли загинуло близько 90 працівників британської колоніальної адміністрації. Всі терористичні акти здійснювалися екстремістськими сіоністськими угрупованнями, які Бен-Ґуріон не контролював, чи, принаймні, стверджував, що не має жодних важелів впливу на них. Нашому героєві вдалося провести дуже тонку гру – з одного боку, створити для британців неможливі умови для керування Палестиною, з іншого – зберегти реноме поміркованого лідера, з яким можна і треба вести переговори, щоб знайти прийнятний вихід із ситуації, яка стає некерованою. «Союз між нами та арабським народом необхідний з політичного, економічного й морального погля-

ду, – стверджував Бен-Ґуріон, – і такий союз виникне». Дуже сумнівно, що він справді в це вірив. Адже в єврейській державі, створення якої він прагнув, палестинські араби аж ніяк не могли почуватися господарями чи, принаймні, співгосподарями.

Урешті з'явився план поділу Палестини на дві частини – єврейську та арабську. 29 листопада 1947 року цей план схвалила ООН. Показово, що найбільшу підтримку в цьому питанні євреям надали не Сполучені Штати, а ... Радянський Союз. Андрій Громико виголосив абсолютно просіоністську промову. Хитромудрому Бен-Ґуріону вдалося створити в Сталіна абсолютно хибне враження, що новостворена єврейська держава може стати форпостом радянського впливу на Близькому Сході ...

«У той вечір натовпи людей танцювали на вулицях, – згадував Бен-Ґуріон. – Я не міг танцювати. Я знав, що попереду війна і що ми втратимо в ній своїх кращих бійців». Ще навесні 1947 року наш герой, який не мав абсолютно ніякої військової освіти і практичного досвіду командування навіть взводом, почав «учитися» на міністра оборони, головнокомандувача єврейської армії, якої ще не було. Щоправда, в Палестині вже багато років існувала Хагана – напівпідпільні сили єврейської самооборони, які досить ефективно захищали єврейські поселення від нападів арабів-сусідів. Але ж нині йшлося про принципове інше завдання – створити справжню армію, яка була б здатна успішно протистояти не неорганізованим бандам, а регулярним військам усіх сусідніх арабських країн, які, до того ж, у десятки разів переважали ізраїльтян за чисельністю. Вейцман, наприклад, вважав, що такий підхід – самогубство. І проголошувати незалежність можна лише за умови, що армія якоїсь великої держави – Британії чи Америки – захистить юну державу від нападу сусідніх арабських країн. Але Бен-Ґуріону вдалося зробити, здавалося б, абсолютно неможливе. Виписавши з Америки кількох військових фахівців єврейського походження, він в умовах підпілля спромігся створити з розрізнених загонів єврейських ополченців регулярну боєздатну армію – і вирішив завдання озброєння цієї армії. Тут йому теж допомогли аж ніяк не західні демократії, а Радянський Союз, точніше, Чехословаччина, яка на той час уже стала сателітом Москви. На гроші, зібрані Ґолдою Меїр серед американських сіоністів, емісар Бен-Ґуріона Ехуд Аріель

купив у Праги до кінця травня 1948 року 24,5 тисяч гвинтівок, 5 тисяч легких і 200 важких кулеметів, 54 мільйони набоїв і 25 літаків «месершміт» німецького виробництва. І все це озброєння вдалося доставити до Палестини.

Війна сусідніх арабських держав проти євреїв почалася ще до проголошення незалежності. Державний секретар США Джордж Маршалл сказав Бен-Ґуріонові: «Вас розчавлять. Тоді не приходьте до нас жалітися».

Найстрашнішим днем стало 22 травня 1948 року. Єгиптяни взяли Беєр-Шеву і підступали з півдня до Тель-Авіва. В Єрусалимі йорданський Арабський легіон брав єврейські квартали один за одним, сирійці наступали вздовж узбережжя Кіннеретського озера, іракці намагалися перерізати Ізраїль навпіл. Але саме в цей день прилетіли з Чехословаччини закуплені бойові літаки, які по дорозі на «нову батьківщину» бомбардували арабські позиції, прийшов корабель з 5 тисячами гвинтівок і 45 гарматами. 25 травня почався перший єврейський наступ на Єрусалим. До кінця липня євреям удалося захопити не тільки практично всі землі, виділені їм рішенням ООН, але й значну частину арабської «частки» Палестини. Оонівський посередник – шведський граф Бернадотт, який вимагав від переможного Ізраїлю поступок арабам, 17 вересня 1948 року був убитий єврейськими екстремістами з організації Лехі. І хоча Бен-Ґуріон заборонив цю організацію і наказав заарештувати всіх її членів, на жодні поступки арабам він не пішов...

Десятки тисяч арабів втекли лише з міста Хайфи, де до війни майже не було євреїв. «Мертве місто, місто-труп, – писав про свій візит до Хайфи Бен-Ґуріон. – Як десятки тисяч людей залишили в паніці – для якої не було скільки-небудь серйозних підстав – своє місто, свої будинки, своє добро? Що спричинило цю панічну втечу? Невже лише наказ згори? Чи справді страх?» Проте тут перший прем'єр-міністр Ізраїлю, мабуть, усе ж таки лукавив – причина панічної втечі палестинських арабів з земель, які 1948 року потрапили під контроль новоствореної держави Ізраїль, була. І звалася вона Дер-Ясін. У цьому арабському селі неподалік Єрусалима євреї – ні, звичайно ж, не бійці новоствореної Армії оборони Ізраїлю, якою командував Бен-Ґуріон, а бойовики з непідконтрольної йому екстремістської організації – вби-

ли 245 місцевих мешканців, у тому числі старих, жінок, дітей. Бен-Ґуріон, звичайно ж, гостро засудив цей злочин. Але повернутися до своїх домівок арабським біженцям так і не дозволив...

Він сформулював два основні принципи безпеки Ізраїлю, яких його наступники дотримуються і досі: 1. Армія оборони Ізраїлю має бути сильнішою за всі арабські армії разом узяті; 2. Ніколи не можна припустити збройного конфлікту Ізраїлю з якоюсь європейською, американською чи російською армією.

Бен-Ґуріон стояв на чолі держави, яку створив, 15 років – до 16 червня 1963 року. Щоправда, з перервами. Ще 1953 року він здійснив першу «спробу втечі» з вершин влади – добровільно пішов у відставку і оселився з дружиною в новоствореному кібуці Сде-Бокер у пустелі. Цим він хотів довести, що «незамінних людей в Ізраїлі немає». «Щодо створення Ізраїлю, – казав він, – то його створив не я, а єврейський народ». Проте його умовили знову повернутися до влади. Після остаточної відставки він прожив іще 10 років і помер 1 грудня 1973 року у Сде-Бокері.

* * *

«Він умів командувати людьми, надихати їх на працю та бій, виявляти в них усе найкраще та високе. Він не надавався до балаканини, дружніх посиденьок, жартівливих перепалок, поплескування по плечу, обміну компліментами та плітками», – писав про Бен-Ґуріона один із його найближчих помічників Міхаель Бар-Зогар.

«У Бен-Ґуріона був дивний, рідкісний інстинкт – у будь-який період, на будь-якій стадії свого життя і історії свого народу він ясно відчував, де знаходиться центр рішучої дії».

«Бен-Ґуріон – це політичний діяч світового рівня, сама особа якого символізує вражаюче відродження Ізраїлю і його небувалий розвиток», – стверджує Шарль де Голль.

ЛЕХ ВАЛЕНСА:

РОБІТНИК, ЯКИЙ ПЕРЕМІГ ЧЕРВОНОГО ДРАКОНА

Ми всі в боргу перед Валенсою – більше, ніж це усвідомлюють, може бути, сьогодні в Європі.

Олександр Солженіцин

Інтерв'ю з екс-президентом Польщі Лехом Валенсою стало одним із найважчих у моїй журналістській кар'єрі. Коли Валенса почав відповідати на перше запитання, я з жахом усвідомив, що раптом перестав розуміти польську мову. При цьому майже кожне окреме слово було зрозумілим, але «стулити докупи» жодне речення не виходило. Лише хвилин за п'ять до мене дійшло, що Валенса розмовляє польською приблизно так, як колишній посол Росії в Україні Віктор Черномирдін російською – перескакуючи з одного на інше, не закінчуючи речень, щедро здобрюючи мову просторічними, а часом і лайливими словами. Не дуже велике за обсягом, півгодинне інтерв'ю довелося розшифровувати цілу ніч, намагаючись правильно зрозуміти кожну думку Валенси й «перекласти» її газетною мовою. І інтерв'ю вийшло, як на мене, дуже цікаве.

Згодом з'ясувалося, що труднощі під час розшифрування інтерв'ю Валенси мають не лише іноземні, а й польські журналісти. «Я завжди справді розуміла, що Лех Валенса каже, – стверджує польська журналістка Яніна Парандовська. – Багато хто дивувався. Казали, що то не більше, як белькотіння, що в тому немає думки. Відповідала: «Ні, в тому є думка». Лише якщо просто записати то на диктофон і дослівно розшифрувати, з усіма «оздобами», без ладу і складу, то можна зробити карикатуру. А якщо сісти й подумати над тим, то видно глибоку політичну думку».

Людина, яка закінчила лише восьмирічку в глухому селі та ПТУ за спеціальністю «механізація сільського господарства», справді, так і не навчилася висловлювати свої думки «по-вченому». І попри це Валенса – чудовий оратор, харизматичний народний лідер, здатний після кількох речень своєї промови жартом, влучним словом встановити контакт з багатотисячною аудиторією, завоювати її довіру.

«Електрик з верфі ім. Леніна, селянський син з долини Вісли зміг піднести прапор волі і гідності людини так високо, що його побачили у цілому світі», – писав1983 року, після присудження Валенсі Нобелівської премії миру голова Нобелівського комітету Егіл Аорвік.

«Ми пережили історичний перелом, – це вже недавні слова колишнього дисидента і борця з комуністичним режимом, а згодом президента Румунії Еміля Константинеску, – а Лех Валенса був героєм цих швидких і радикальних змін не лише в своїй країні, але й для всіх мешканців Східної Європи».

Селянський син, тракторист, електрик на «флагмані польського кораблебудування»...

29 вересня 1943 року в закутньому польському селі Попово в родині сільського теслі Болеслава Валенси народилася четверта дитина – Лех.

Болеслава Валенсу разом з його молодшим братом Станіславом німці заарештували за кілька тижнів до народження хлопця – за зв'язок із партизанами. 1945 року батько повернувся додому (Лехові було тоді півтора роки), але вже через два місяці помер – у концтаборі він захворів на сухоти. Минув рік, і мати вийшла заміж за Станіслава, з якого старший брат перед смертю взяв обіцянку потурбуватися про його вдову та дітей. Відтак Лех, окрім трьох рідних, мав ще й трьох зведених бр́атів і сестер – загалом у родині було семеро дітей.

Рід Валенс був особливим серед попівських селян. На початку XIX сторіччя, в епоху наполеонівських воєн, у цьому глухому селі, розташованому поміж болотами, далеко від великих доріг, несподівано з'явився француз на ім'я Матьє. Місцеві селяни перехрестили його на Матеуша, а французьке прізвище, яке ніхто вимовити не міг, замінили прізвиськом Валенса (що польською значить «волоцюга»). Цей воло-

цюга Матеуш не мав жодних документів, але приніс із собою астрономічну, як на той час і місце, суму грошей, які невідомо звідки взялися. Він викупив у пана 315 моргів ріллі – практично всі орні землі села Попово, одружився з місцевою селянкою, побудував собі великий будинок і зажив паном. Матеуш Валенса був прапрадідом нашого героя.

Проте через сто років Болеслав Валенса отримав у спадок лише 6 моргів поганої болотяної землі. Причиною було як те, що ні перший Валенса, ні його сини не змогли пристосуватися до ведення господарства серед лісів та боліт, так і те, що всі вони традиційно мали дуже багато дітей, між якими ділили свою землю.

Сім'я була дуже бідна: збіжжя зазвичай закінчувалося місяців за два до нового врожаю, тому були без хліба, м'ясо їли не частіше, ніж раз на тиждень, та й то потроху. Від справжнього голоду рятували гриби та власноруч виловлена риба, а ще посилки, які час від часу приходили від рідні зі Сполучених Штатів.

У п'ять років майбутній президент почав пасти гусей, у сім – корів, а в десять виконував уже будь-яку селянську роботу. З 12 років наймитував у багатших сусідів. До школи доводилося ходити пішки чотири кілометри, до костелу – сім. Остання обставина важлива – не було неділі, коли б дуже релігійна родина не долала пішки близько 15 кілометрів, аби помолитися Богові. Вітчим – бідний напівселянин-напівремісник-тесля вельми критично ставився до «народної» влади і щоденно слухав передачі західних радіостанцій польською мовою. Виростивши та поставивши на ноги всіх своїх дітей, Валенсині мати та вітчим 1973 року емігрували до рідні в Америку. А село Попово, до речі, нині взагалі зникло – нові генерації селянських дітей не схотіли лишатися на такій негостинній батьківській землі.

Закінчивши вісім класів сільської школи, Лех вступив до професійної школи (аналог радянського ПТУ) у найближчому повітовому містечку Ліпно. Загальноосвітнім дисциплінам у сільському ПТУ приділяли не надто багато уваги, проте навіть за таких умов з польської мови, математики чи географії Валенса мав трійки, а з історії, яка викладалася за марксистськими канонами, взагалі двійку, яку ледве пересклав. Натомість фахові дисципліни, які були необхідні для того, щоб отримати кваліфікацію сільського механізатора, він вивчав старанно. Петеушники мешкали у великому гуртожитку на околиці

Ліпна, часто пиячили та хуліганили і були грозою всього тихого 15-тисячного містечка.

Закінчивши училище, Валенса отримав розподіл до ПОМу (державного машинного центру – те саме, що радянська машинно-тракторна станція) в селі Лохочин, де його взяли на посаду не тракториста, а електрика. Через два роки пішов в армію, відслужив два роки у військах зв'язку під Кошаліном і, демобілізувавшись у званні капрала, знову повернувся до рідних місць. На відміну від більшості тогочасних польських «дембелів»-селян Валенса не подався у «широкий світ» одразу після армії.

Після війська він влаштувався електриком до філії ПОМу в Лєнях, що були ближче до Попова, ніж Лохочин. Офіційна платня сільських механізаторів була мізерною, проте вони знаходили вихід, виконуючи на державній техніці «ліві» замовлення – частіше за пляшку, а часом і за гроші. А Валенса брався ремонтувати будь-яку техніку – від борони до телевізора, мотоцикла чи пральної машини. І дуже швидко здобув собі славу найкращого майстра-ремонтника в радіусі 20-30 кілометрів від Лєнів, тобто у «цілому світі», як потім із самоіронією згадував президент Польщі: «Важко навіть уявити, якою шанованою людиною я був. Заходжу на танці, оркестр відразу грає туш, хтось із хлопців кричить: «Літр на стіл – Валенса прийшов!»

Але минуло кілька років, і раптом вся та «слава» і «визнання», якими він користувався на селі, видалися Валенсі якимись дрібними, навіть смішними. Він звільнився з ПОМу, сказав батькам, що «поїде на кілька днів провітритися», пішки пішов на станцію і сів на перший потяг, що зупинився на цій станції. Той потяг привіз його до Ґданська.

30 травня 1967 року 23-річного Леха Валенсу було прийнято на Ґданську верф на посаду корабельного електрика. З цим, одним з найбільших у Польщі машинобудівних підприємств його доля тісно пов'язалася на багато десятиріч.

У перший день, коли з відділу кадрів його направили у бригаду електриків Мосінського, Валенса просто заблукав на величезному кораблі і кілька годин не міг знайти своїх нових товаришів.

На верфі працювало близько 18 тисяч людей. Перші місяці виходець із села почувався маленьким гвинтиком у величезному механізмі. Тим більше, що робота його у той час зводилася до розмотки на борту

споруджуваних кораблів грубезних, «завтовшки з руку дорослого чоловіка», кабелів з величезних котушок. Монтаж тих кабелів здійснювали більш кваліфіковані колеги, а Валенса займався важкою, суто фізичною роботою, не маючи змоги хоч якось проявити свої вміння та кмітливість. Оселився він у гуртожитку на вулиці Кльоновича, де мешкало 600 молодих неодружених робітників. Корабели пили «не по-дитячому» – на ранок після кожної получки у гуртожитку виявлялися зламаними не менше як 12 дверей.

Робітники почувалися класом, але аж ніяк не правлячим, у чому їх намагалися переконати комуністичні функціонери, а класом скривдженим, класом, яким влада намагалася маніпулювати. Умови праці – не позаздриш: на кораблях, що будувалися, не було навіть туалетів, не кажучи вже про душ, ніде було висушити мокрі спецівки. Платили акордно, і керівництво верфі постійно і послідовно зменшувало кількість нормативних людино-годин на кожну операцію. Отже, щоб заробити ті самі гроші, треба було працювати більше й більше. Норми підвищувалися під прикриттям розмов про «науково-технічний прогрес», але насправді нових технологій не впроваджувалося, просто збільшувалася інтенсивність праці. Перед новим 1968 роком аврально здавали корабель, на який зігнали тисячі зо дві робітників. 200 з них працювали у трюмі. Хтось випадково перерізав шланг, що подавав у трюм нафту. Виникла пожежа, і 22 робітники згоріли живцем, а ще кілька десятків отримали серйозні опіки.

Величезне невдоволення в суспільстві викликало зростання дефіциту на найважливіші споживчі товари – все, як у Радянському Союзі. Але, на відміну від СРСР, у Польщі в той час ще й постійно зростали ціни, зарплата за ними не встигала.

1968 року Польщею прокотилася хвиля антикомуністичних студентських заворушень. Партійні функціонери спробували розправитися зі студентами руками робітників. «Дружинникам» з верфі пропонували премію у 2 тисячі злотих і три відгули із збереженням середньої платні у випадку, якщо вони підуть бити страйкуючих студентів. Сотні кораблебудівників зголосилися на цю пропозицію. Але не з цеху W-4, де працював Валенса. Молодий робітник, що лише рік тому прийшов на верф, тоді вперше виступав публічно: «Невже ми дозволимо, щоб били наших дітей, дітей робітників та селян?» Коли

ж після придушення заворушень на верф приїхав перший секретар воєводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії і почав свою промову словами: «Товариші, наша партія...» робітники освистали його й не дали закінчити.

У цей самий час в особистому житті Валенси відбулися важливі зміни – 14 жовтня він познайомився, а вже 8 листопада 1968 року одружився з 18-річною Данутою, яка за кілька місяців перед тим приїхала до Ґданська з села і торгувала в кіоску квітами. Данута стала вірною подругою Леха на все життя, народила йому вісьмох дітей. Чи могла вона тоді, виходячи заміж за робітника-електрика, уявити, що через 15 років виголошуватиме від його імені промову перед Нобелівським комітетом в Осло?

Від Грудня до Серпня

12 грудня 1970 року партійні функціонери обходили цехи Ґданської верфі ім. Леніна і читали листа політбюро до членів партії, в якому обґрунтовувалася «сумна необхідність» підвищення цін на основні продовольчі товари. А 14 грудня на верфі почався стихійний страйк. І почала його не стара робітниця, яка працювала тут із часів Другої світової і кричала, що «за Гітлера жила краще, ніж за «народної» Польщі», а робітнича еліта, яка їздила на стажування до Данії та Швеції. Робітники пішли до воєводського комітету партії, співаючи «Єще Польска нє згінєла» та «Інтернаціонал». Міліція розігнала мирну ходу і заарештувала кількох робітників. У цей день Валенси не було на роботі – він саме взяв відгул, щоб купити дитячий візок для свого первістка Богдана.

Але вже наступного дня вирушив із делегацією робітників до директора верфі з вимогою скасувати підвищення цін і звільнити заарештованих товáришів. Директор сказав, що не може вирішити ні першого, ні другого питання. Тоді робітники знову масово пішли до воєводського комітету, долаючи дорогою опір міліцейських кордонів. Усі партійні функціонери втекли з приміщення комітету. Робітники підпалили порожній будинок і рушили до воєводського управління міліції, щоб визволити своїх заарештованих товаришів. По дорозі вони завітали до Ґданської політехніки, щоб вибачитися перед студентами за свої

дії дворічної давнини. Тим часом в управлінні міліції роздавали бойові патрони. Валенса від імені робітників запропонував міліцейським керівникам «обмін» – звільнити заарештованих корабелів за гарантії безпеки для правоохоронців. Але поки в будинку тривали переговори, в одного з міліціонерів, що стояли на вулиці, не витримали нерви: він вистрелив у натовп протестуючих, убивши одного з них. У відповідь міліціонера лінчували. Під час сутичок, що відбулися після цього, корабелам удалося захопити два танки, заліпивши бійниці глиною. Вони урочисто привели танки на верф і поставили їх коло другої прохідної. Згодом, після придушення страйку, всіх робітників, які колись служили строкову у танкових військах і щодо яких була підозра, що це саме вони керували танками під час заворушень, засудили до багаторічного ув'язнення. У цей же час робітники різних підприємств громили магазини, особливо горілчані, підпалювали автомобілі.

Валенса став одним із шести членів президії Ради делегатів робітників-страйкарів.

17 грудня страйк було придушено силою за рішенням першого секретаря ЦК ПОРП Владислава Гомулки. За офіційними даними, в Ґданську, Ґдині та Ельблонґу було вбито 28 осіб, але насправді жертв було в кілька разів більше. Серед сотень заарештованих після страйку робітників був і Валенса. Він вийшов із в'язниці через кілька днів, підписавши так звану лояльку, тобто декларацію про лояльність до комуністичної влади. Відтоді й до цього часу за Валенсою тягнеться шлейф звинувачень, що він нібито багато років співробітничав з комуністичною владою, був навіть таємним агентом Служби безпеки під псевдонімом «Болек». Уперше «витік» інформації про співпрацю Валенси із спецслужбами комуністичного режиму організували 1980 року, з тим, щоб завадити йому очолити загальнопольську «Солідарність», потім, щоб перешкодити отримати Нобелівську премію миру. Наступний викид компромату відбувся перед обранням його президентом країни 1990 року, були звинувачення і пізніше. Валенса визнав, що під час першого арешту «підписав три чи чотири документи. Підписав би, мабуть, тоді все, окрім згоди на зраду Бога і Вітчизни, щоб вийти і мати змогу боротися». Але, як стверджує, «мене ніколи не зламали і ніколи я не зрадив ані своїх ідеалів, ані своїх товаришів». І хоча кілька років тому суд офіційно визнав його невинним у співпраці із комуністични-

ми спецслужбами, ті старі звинувачення й досі псують Валенсі кров.

Чи були якісь контакти між робітником верфі, а потім безробітним і Службою безпеки у 70-і роки? Важко дати однозначну відповідь, не маючи на руках усіх документів, користуючись лише вторинними джерелами. І попри це здається, що таки були.

Але, хоч як це парадоксально звучить, навіть у цьому разі повага до Валенси не зменшується, а, навпаки, зростає. Він абсолютно слушно стверджує, що якби був просто таємним виконавцем волі комуністичних бонз та їхніх спецслужб, то «не дійшов би до звитяги, до перемоги над Службою безпеки і комуною в цілому». А дійшов же!

Можна собі лише уявляти, наскільки складну гру вів (якщо таки вів) цей «напівписьменний робітник» з «високорозумними» польськими каґебістами. І таки виграв. У кінцевому підсумку не вони використали його, а він їх.

А тим часом 1970 року кривава розправа з робітниками на Балтійському узбережжі Польщі призвела до «зміни караулу» на найвищих щаблях влади у Варшаві. Замість Гомулки польських комуністів очолив Едвард Ґєрек. Він приїхав до Ґданська «миритися» з робітниками, наобіцяв їм з три короби і навіть на верфі ім. Леніна на своє запитання: «Допоможете?» – отримати одностайну – тисяч робітників – відповідь: «Допоможемо!». Є навіть фото того часу – Валенса разом із Ґєреком.

«Нова команда» дала слово честі: те, що сталося – більше не повториться, – згадував Валенса. – Ми вкотре повірили. Такою була міра нашої наївності».

Валенса намагався брати участь у процесі «оновлення» та «демократизації» офіційних проурядових профспілок, які мали б стати справжнім захисником інтересів трудящих у їхніх конфліктах з адміністрацією. Проте влада зовсім не збиралася виконувати свої обіцянки. На звітно-виборчій профспілковій конференції верфі 1975 року Валенса назвав «оновлену» профспілку «профспілкою манекенів» і публічно заявив, що «Ґєрек обдурив робітників». Через кілька місяців, у квітні 1976 року його звільнили з верфі.

Відтоді й до 1980 року Валенса постійно влаштовувався на маленькі заводики і звідусіль за кілька місяців його звільняли. Знаходити

роботу ставало дедалі важче, попри великий дефіцит кваліфікованих робітників на всіх підприємствах Гданська і «народної» Польщі в цілому. З лютого по серпень 1979-го Валенса був безробітним. І тільки коли він заявив: «Приведу своїх шістьох голодних дітей до універсаму, хай їдять, що хочуть, а тоді скажу: «Заплачу, коли дістану роботу», йому дали змогу знову працювати. Валенса постійно брав участь в антиурядових демонстраціях, маніфестаціях та мітингах у річниці проголошення незалежності 1918 року, «дива над Вислою» 1920 року, розстрілу польських офіцерів у Катині 1940 року. Він вважав своїм обов'язком щорічно 17 грудня покладати квіти до другої прохідної верфі, де 1970 року комуністична влада розстріляла робітників, придушуючи страйк. Багато разів його заарештовували.

1970-і роки Валенса згадує, як «час самотності». За ним постійно ходили працівники Служби безпеки, а кожного, з ким він перекинувся хоч словом, «профілактували» – привозили до комісаріату і докладно розпитували, про що він розмовляв з «антидержавним елементом». І лише влітку 1978 року Валенса знайшов «своїх». Він установив контакт з Комітетом захисту робітників (КОР), організацією, створеною 1976 року інтелігентами-дисидентами для об'єднання зусиль інтелектуальної і пролетарської опозиції комуністичному режимові. КОРівців була жменька – інженер Анджей Ґвязда і його дружина Йоанна, письменник Лех Бондковський, історик Александер Халль, юрист Лех Качинський (нинішній президент Польщі), медсестра Аліна Пеньковська, представниця робітничої аристократії кранівниця верфі ім. Леніна Анна Валентинович. І попри це КОРівці заснували дві «дочірні» організації – Вільні профспілки для робітників і Рух молодої Польщі для молоді, почали друкувати нелегальну газету «Роботнік Вибжежа»(Робітник Узбережжя).

Всередині 1980 року Валенса, за згадками товаришів, посідав у неофіційній ієрархії КОРу третє чи четверте місце. Його великій родині жилося дуже голодно – від початку року Валенса знову був безробітним, довелося навіть продати свою стару «Варшаву», яку він власноруч зібрав з кількох списаних авто за пару років перед тим і якою дуже пишався.

І тут грянув Серпень 1980-го.

«Лешек! Свобода!»

1970-і роки були періодом тимчасової стабілізації комуністичного режиму в Польщі. Команда Ґєрека з дозволу Брежнєва пішла на «сміливий» експеримент – з метою «впровадження високих технологій» набрала на Заході багатомільярдні кредити. Були висунуті гасла: «Кожній польській родині – квартиру та малий «Фіат» і «Польща стане європейською Японією». Життєвий рівень почав поступово зростати. Проте наприкінці десятиріччя з'ясувалося, що три чверті західних грошей елементарно проїли, а з високими технологіями якось не складається. Настав час віддавати борги, платіжний баланс країни тріщав по всіх швах, знову почалося зростання цін без збільшення заробітної плати і життєвий рівень більшості поляків стрімко падав. Яскравим полум'ям розгорялися іскри невдоволення «народною» владою, які завжди жевріли в польському суспільстві, де комуністам так і не вдалося провести колективізацію сільського господарства, а найвищим моральним авторитетом залишалася католицька церква. Обрання 16 жовтня 1978 року Папою Римським поляка Кароля Войтилу (вперше в історії католицької церкви) викликало на його батьківщині сплеск релігійних почуттів. Тим більше, що Іван-Павло II з перших днів свого понтифікату закликав католиків за «залізною завісою» «не боятися» – ненасильницьки, але рішуче опиратися комуністичній владі. У червні 1979 року Папа здійснив перше паломництво на свою батьківщину у новій якості. І Святішого отця вітали десятки мільйонів поляків.

13 серпня 1980-го, за п'ять місяців до пенсії, з Ґданської верфі ім. Леніна було звільнено члена КОР кранівницю Анну Валентинович. Того ж вечора КОР вирішив оголосити страйк на верфі, і 14 серпня він розпочався. Очолив його безробітний Лех Валенса, який приїхав на верф трамва́єм і проникнув на підприємство, перелізши через паркан. У перший день вимоги страйкарів були вельми скромними: поновити на роботі Валентинович, Валенсу та Колодзея (ще одного робітника, звільненого незадовго перед тим з політичних міркувань), спорудити пам'ятник жертвам Грудневого страйку 1970 року і підвищити місячну платню всіх працівників верфі на 2000 злотих (приблизно на третину). Першого дня Ґєрек зреагував на звістку про окупаційний

страйк на верфі досить спокійно: «Підсипати бабла, роботяги заспокояться – і кінець скандалу». І вже 16 серпня влада згодилася з усіма вимогами страйкарів, щоправда, підвищивши платню не на 2000, а на 1500 злотих. Валенса оголосив про завершення страйку словами: «Ми перемогли!» Але на той час страйкували вже десятки різних підприємств Ґданська й інших міст Узбережжя. Напередодні було створено Міжзаводський страйком, головою якого обрали Валенсу. Делегати інших підприємств звинуватили своїх колег з верфі ім. Леніна у зраді. Адже влада намагалася роз'єднати страйкарів і «розбиратися» з колективом кожного підприємства окремо: комуністичні урядовці категорично відмовилися визнавати Міжзаводський страйком і вести з ним будь-які переговори. Тут Валенса прийняв найважче рішення в своєму житті – спробувати переконати товаришів з верфі продовжити страйк, не висуваючи жодних додаткових вимог для себе, а тільки із солідарності зі страйкарями інших підприємств. І це йому вдалося!

Тисячі кораблебудівників залишилися на верфі на невизначений термін – аж до спільної перемоги. Пам'ятаючи сумні уроки 1970 року, на час страйку Валенса оголосив сухий закон – якщо хтось таки намагався пронести на верф пляшку, робітнича охорона розбивала її прямо на прохідній. Влада сподівалася, що страйкарям забракне продовольства. Але десятки тисяч мешканців Ґданська і околишніх міст несли на верф усі харчі, які мали. Цілодобово коло прохідної верфі стояв велелюдний натовп, який підтримував корабелів. Страйк ширився, мов степова пожежа, – щодня до нього долучалися десятки підприємств по цілій Польщі. Всі вони посилали делегатів зі своїми вимогами до «вільного міста» Ґданська, на верф ім. Леніна. Міжзаводський страйком розбухав, як на дріжджах. 21 серпня було сформовано Президію Загальнонаціонального міжзаводського страйкому у складі 18 осіб. До неї увійшов один професор, один письменник, два інженери і 14 робітників. Головою президії обрали Леха Валенсу. Буквально за кілька днів маловідомий навіть у Ґданську простий робітник став для всієї Польщі і цілого світу символом польської свободи і польської надії.

Під час Серпневого страйку Валенса по кілька разів на день виходив з верфі, куди робітники не пускали сторонніх, на площу за прохідною. Людей було так багато, що вони стояли навіть на дошках, покладених над котлованом, викопаним напередодні страйку під фун-

дамент магазину. Валенсиній дружині Дануті врізалося в пам'ять, як під час чергової промови її чоловіка якась інтелігентна пані середнього віку, стоячи на дошці над глибокою ямою, підстрибувала і несамовито вигукувала разом з усіма: «Лешек! Свобода!». «Я дуже боялася, що дошка трісне і вона впаде до ями, але та пані абсолютно на все це не зважала», – згадувала Данута.

Міжзаводському страйкому довелося працювати практично цілодобово, щоб якось звести воєдино вимоги страйкомів сотень підприємств. Серед тих вимог траплялися і суто екстремістські, і просто «екзотичні». Допомагати робітникам у цьому намагалися польські дисиденти. Влада заарештувала по дорозі до Ґданська багатьох із них, наприклад, Яцека Куроня та Адама Міхніка. Проте католицький публіцист Тадеуш Мазовецький (майбутній перший прем'єр-міністр вільної Польщі) і історик Броніслав Ґеремек (майбутній міністр закордонних справ) таки пробралися до «Мекки польської свободи» і працювали експертами Міжзаводського страйкому. Весь час тривали важкі переговори з комуністичною владою, яка прагнула всіляко залякати опозицію, що раптом з'явилася «невідомо звідки».

Від перших днів у багатьох членів страйкому і лідерів руху виникали сумніви у тому, що очолювати комітет має саме Валенса. Валентинович навіть зажадала, щоб він добровільно поступився посадою голови Міжзаводського страйкому «комусь розумнішому та освіченішому», наприклад, лідерові КОРу інженеру Ґвязді. Проте цю вимогу не підтримали рядові страйкарі, які не надто довіряли інтелігентам-дисидентам. «Ти класно розмовляєш, але я тебе не знаю, вибач. А той, хто працював з нами 10 років у цеху, точно знає, що до чого. Оскільки він такий самий дурний, як я, то не буде дуже дурити, скоріше вже я його обдурю. А щодо цих розумників, то ще невідомо з ким разом вони ті свої дисертації захищали», – приблизно так, на думку Валенси, міркували рядові учасники страйку. Саме тому після капітуляції уряду і перемоги загальнонаціонального страйку 31 серпня Валенса залишився на чолі Міжзаводського страйкому, який перетворився на Організаційний комітет незалежних самоврядних профспілок, а згодом очолив Національну координаційну комісію профспілки «Солідарність».

Двовладдя, воєнний стан і Круглий стіл

За кілька місяців членами «Солідарності» стало понад 10 мільйонів поляків, а Ґданськ, де була її штаб-квартира, перетворився на другу столицю Польщі. Селяни-одноосібники і студенти вели з владою запеклі бої за легалізацію відповідно «Селянської» і «Студентської Солідарності». Деморалізовані комуністичні функціонери втрачали позицію за позицією, а організації «Солідарності» на місцях де-факто перебирали на себе частину функцій держави і місцевого самоврядування. «Солідарність» на той час була не просто профспілкою, що захищала інтереси найманих працівників від роботодавців, вона перетворилася на широкий народний фронт антикомуністичних сил. Різні лідери і рядові члени «Солідарності» уявляли собі майбутнє країни абсолютно по-різному. До того ж над поляками висів дамоклів меч радянської інтервенції – всі добре пам'ятали аналогічні силові розв'язання в Угорщині 1956 року і в Чехословаччині 1968-го. Комуністична влада скиглила про «страйкове божевілля, яке остаточно доруйновує економіку країни». І (яка іронія долі!) саме Валенса їздив усією країною і виступав арбітром між окремими трудовими колективами та і далі контрольованою комуністами адміністрацією підприємств – з тим, щоб уникнути чергових страйків або припинити їх. Разом із тим Валенса тоді вирішував питання: «Яка Польща нам необхідна і яка Польща є можливою?» Багато хто з поляків сподівався й надалі працювати «по-соціалістичному», а жити – як при капіталізмі. А органічно поєднати паростки демократії з авторитарною комуністичною державою не вдавалося ніяк. Одне з двох мало зникнути з історичної арени країни. В результаті суспільні механізми функціонували дедалі гірше. І в самій «Солідарності» дедалі більше людей схилялися до «гри ва-банк», захоплення всієї повноти влади. Валенса, який категорично виступав проти силових варіантів, видавався їм занадто м'яким і занадто толерантним. Утім Валенсу рішуче підтримав Папа Іван-Павло II, до якого лідер «Солідарності» в січні 1981 року їздив у Рим (до речі, вперше в житті виїхавши за кордон).

Розв'язка відбулася в ніч на 13 грудня 1981 року. Військовий міністр генерал Войцех Ярузельський, який за кілька місяців перед тим став водночас також прем'єром, а трохи згодом – і першим секретарем

ЦК ПОРП, запровадив у Польщі воєнний стан. Усіх лідерів «Солідарності» на чолі з Валенсою було інтерновано, а діяльність самої профспілки було призупинено. Невдовзі її було взагалі формально розпущено, втім, як і проурядові профспілки. Хоч як поляки хвалилися, що «з нами той номер, що з «пепеками» (чехами – *авт.*) 1968 року, не пройде», комуністам вдалося силою відновити свою владу без великої крові – у ході масових протестів під час військового стану загинуло «лише» кілька десятків осіб. Валенса спершу з місць інтернування, а згодом і вийшовши на волю, закликав винятково до мирних, несилових методів опору. Водночас, попри несамовитий тиск, який чинила на нього влада, він категорично відмовився у будь-якій формі визнати «нові реалії», закликати своїх прибічників до співпраці з комуністичною владою. Валенса морально підтримував боротьбу підпільної «Солідарності», хоча і не брав безпосередньої участі в її роботі. 22 квітня 1983 року він знову повернувся на рідну верф електриком. Його поставили ремонтувати електрокари в невеличкому цеху, практично ізольованому від решти підприємства. А через півроку, 5 жовтня 1983-го, йому присудили Нобелівську премію миру. Це було всесвітнє визнання, хоч як його намагалися применшити комуністичні функціонери в Польщі та СРСР.

У жовтні 1984 року польські каґебісти викрали і по-звірячому замордували «капелана» підпільної «Солідарності», молодого ксьондза Єжи Попелушка. І хоча через кілька днів безпосередні виконавці злочину були заарештовані, а згодом засуджені, це стало своєрідним попередженням керівникам підпільної «Солідарноності»: мовляв, ви стримуйте «екстремістів» зі свого боку, а ми стримуватимемо своїх.

1988 року, із поглибленням загальної кризи так званої світової системи соціалізму, в Польщі настав час сісти за круглий стіл. Збанкрутіла комуністична влада намагалася за будь-яку ціну досягти порозуміння з опозицією (а отже – із суспільством) з тим, щоб уникнути покарання за свої злочини. І Валенса пішов на переговори з Ярузельським. Пішов без жодних попередніх умов, за що, до речі, йому потім дорікали. Але, як стверджує Анджей Мільчановський, тогочасний діяч підпільної «Солідарності», а згодом міністр внутрішніх справ вільної Польщі, «Валенса надзвичайно мудро і раціонально, часом навіть по-лисячому поводився із владою. Він мав надзвичайну інтуїцію,

знав, до якої межі можна просуватися і як захопити їх зненацька. Це риси, які свідчать про його велич, і не боюся вжити цього слова». А ось як оцінює домовленості Круглого столу Станіслав Чьосек, тогочасний міністр комуністичного уряду і член політбюро: «То був найбільший успіх Леха Валенси. Він став на чолі руху, який мирним шляхом допровадив до трансформації суспільного ладу в Польщі. Раніше то не вдавалося нікому... Ворота Бастилії відчинилися завдяки домовленості, без необхідності вибивати їх і ставити гільйотину».

«Вплив «Солідарності» на ситуацію в інших країнах комуністичного блоку був величезним, – стверджує Вацлав Гавел. – Комуністична влада чудово усвідомлювала, що неможливо створити анклав свободи в одній країні, бо або ж свобода запанує скрізь, або тпотрібно буде її в якомусь місці придушити».

В результаті домовленостей круглого столу в Польщі у червні 1989 року відбулися перші «напіввільні» вибори – за комуністами та їхніми союзниками було зарезервовано 65 відсотків місць у нижній палаті парламенту – сеймі. Комуністи були переконані, що «Солідарність» програє, бо не має грошей, доступу до ЗМІ, організаційних структур. Але, як жартували тоді в Польщі, «вибори до парламенту виграв би навіть Мікі Маус, за умови, що сфотографувався б із Валенсою». «Солідарність» завоювала всі 161 «вільне» місце в сеймі і 99 із 100 місць у верхній палаті парламенту – сенаті. 12 вересня 1989 року в комуністичному блоці з'явився перший голова уряду некомуніст, більше того, антикомуніст – прем'єр-міністр Польщі Тадеуш Мазовецький. «Валенса як електрик «електрифікував» Польщу, не підпалюючи в ній пожежі», – стверджує прем'єр-мністр Ізраїлю Шимон Перес.

Пан президент і національний символ

22 грудня 1990 року Лех Валенса виголосив присягу президента Польщі. За нього проголосувало 74,3 відсотки виборців – фантастичний результат для демократичних виборів. Президент Польщі в еміграції Ришард Качаровський урочисто передав йому свої повноваження. Здавалося, в Польщі з'явився загальнонаціональний лідер «на всі часи».

Проте вже через п'ять років Валенса у напруженій боротьбі програв

наступні президентські вибори посткомуністу Александеру Квасневському, набравши 48 відсотків голосів у другому турі. Більшість поляків була розчарована правлінням лідера, якого вони ще кілька років тому обожнювали. Навіть естрадні зірки виспівували на цілу Польщу: «Не вірте електрикам». Чому?

Сьогодні, через роки, можна стверджувати, що, мабуть, на місці Валенси не зміг би зберегти своєї популярності жоден політик. Саме за часів його правління здійснювався «план Бальцеровича», «шокова терапія», коли швидко та рішуче були проведені такі необхідні для країни ринкові перетворення, закладено основи для поступального розвитку польської економіки на нових засадах. Це, безумовно, принесло позитивні результати, проте більшість поляків відчули їх лише згодом, через роки, а на початку 90-х життя було вкрай важким, людям доводилося з великими труднощами шукати своє місце в новій економічній системі, що тільки формувалася.

1999 року Польща стала повноправним членом НАТО, а 2004-го – Європейського Союзу.

Здавалося б, до чого тут Валенса, який перестав бути президентом 1995 року? Насправді ж на початку 90-х ставлення західноєвропейців до можливого приєднання Польщі до НАТО та ЄС було доволі скептичним, приблизно таким, як нині до України, і саме Валенсі вдалося надати процесові євроатлантичної інтеграції Польщі незворотності, переламати опір як усередині країни, так і за її межами.

Складнощі, які постали перед Валенсою під час його президентства, безперечно, були зумовлені й особистим чинником. «Мої опоненти не могли погодитися з фактом, що президентом став робітник, – стверджує Валенса. – Народ мав обрати інтелектуала, який, за визначенням, уособлював би мудрість і делікатні манери. Я не міг бути делікатним». Натомість Мазовецький, наприклад, писав: «Я дуже шаную Леха Валенсу, як вождя руху, але вважаю, що то не та особистість, яка годиться в президенти країни. Уявляв собі на цьому місці когось, хто більш повно розумів, що таке держава, складність її структур. Такий погляд, однак, був в очах Валенси гріхом».

Один із помічників Валенси згадує, що за часів його президентства вони якось вибралися порибалити: «Я витяг чотирикілограмового щупака. Лех був лютий – ловив, але не спіймав жодного схожого. Не

вмів програвати. Навіть у настільний теніс. То було не в його стилі».

У Польщі досі пам'ятають репліку Валенси, яка вирвалася в нього під час якогось засідання керівництва «Солідарності» 1980 року: «Ми тут мали все вирішувати демократично, а виявляється, що хтось проти того, що я сказав».

Можливо, саме тому, коли відразу після обрання він запросив до своєї президентської команди всіх «зірок» «Солідарності», і Валентинович, і Ґвязда, і Юрчик, і Куронь, і Міхнік відмовилися до неї увійти. За ним пішли тільки брати Качинські, але й із ними Валенса смертельно посварився 1993 року і досі виступає запеклим критиком нинішнього президента Польщі Леха Качинського.

Спроби Валенси створити особисто «під себе» кишенькову партію успіхом не увінчалися. За час його президентства змінилося п'ять прем'єрів.

«Слабкість «двору» Валенси, в якому гірше витискало краще, вплинула на стиль виконання ним своїх обов'язків, стиль, який не припав до смаку полякам і був болюче підсумований на виборах 1995 року. Валенса – особистість для героїчних часів. Він не вміщався в рамках скромно скроєного президентства III Речі Посполитої», – вважає Януш Левандовський.

Намагання Валенси повернутися до керівництва державою виявилися вкрай невдалими – на президентських виборах 2000 року він набрав ганебний один відсоток.

Можна сказати, що й на нинішньому владному олімпі Польщі не надто ще старому, 66-річному, Валенсі місця немає. І навряд чи з'явиться.

А проте вже багато років і дуже успішно Валенса генерує ідеї для зовнішньої політики Польщі і Євросоюзу в цілому. Він вивчає наслідки світової глобалізації і прогнозує перспективи цього процесу. Валенса – один із найпослідовніших у Європі прибічників прийняття України до ЄС і НАТО. «Такі країни як Україна та Грузія не можуть бути покинуті напризволяще, – переконує євроатлантичних союзників Валенса. – Захід хоче бути обережним і не дратувати ведмедя. Тим часом така обережність сприймається як слабкість. Звідси вже тільки крок до спокуси випробувати, наскільки далеко заходить ця слабкість».

АЛЕКСАНДЕР ДУБЧЕК:

ПАРТІЙНИЙ ФУНКЦІОНЕР, ЯКИЙ СПРОБУВАВ ДАТИ СОЦІАЛІЗМУ «ЛЮДСЬКЕ ОБЛИЧЧЯ»

— В чому різниця між Дубчеком і Горбачовим?
— Тільки в 20-ти роках.

Чехословацький анекдот кінця 80-х років XX сторіччя

Понад 40 років тому, у квітні 1968 року, Політбюро ЦК Комуністичної партії Чехословаччини затвердило Програму дій, яка започаткувала славетну «Празьку весну», спробу надати «реальному» соціалізмові радянського взірця «людське обличчя». Вже через чотири місяці, у серпні, 680-тисячна армія радянських окупантів розтоптала ту спробу.

Чим була «Празька весна», чим би вивершився розвиток подій у Чехословаччині, якби не був перерваний брутальним втручанням ззовні? Звичайною «контрреволюцією», інспірованою західними «імперіалістами», спробою «антисоціалістичних сил» провести капіталістичну реставрацію, як були щиро переконані в Москві? Чи унікальним історичним шансом побудувати «справжній» соціалізм, про який, на думку лідерів Празької весни, мріяв у XIX сторіччі Карл Маркс, соціалізм без диктатури, вільний від викривлень, якими «збагатив» марксистське вчення Йосип Сталін (та й Володимир Ленін)?

Ким був Александер Дубчек, обраний у січні 1968 року першим секретарем ЦК КПЧ? Мудрим та відважним лідером своєї нації, натхненником та керівником руху за демократичну реформацію суспільства, якому лише вкрай несприятлива міжнародна ситуація не дала

змоги втілити в життя всі поставлені цілі? Чи «занадто м'яким політиком, який не доріс до тієї великої ролі, яку йому випало зіграти»?

Дубчек – одна з найпарадоксальніших постатей XX століття. Зачатий у Чикаго, народжений у Богом забутому словацькому селі, він уперше пішов до школи в Киргизстані. 1938 року, у розпал сталінських репресій 17-річним вирушив з берегів Волги разом з батьками до Західної Європи. Словак, який став на чолі Чехословаччини, де панівні позиції завжди обіймали чехи. Потомственний робітник та потомственний комуніст, випускник Вищої партійної школи при ЦК КПРС, людина, третина життя якої минула в Радянському Союзі, яку Брежнєв ніжно називав «наш Саша», і лідер демократичної мирної революції, спрямованої проти радянського панування. Керівник, який мав найвищу владу у своїй державі фактично менше року і який, проте, назавжди вписав своє ім'я в історію не лише Чехословаччини, а й усього світу. Людина, яка після двадцятирічного забуття та ізоляції знову повернулася на політичний олімп і загинула через кілька місяців після цього.

Від Мічигану до Іссик-Кулю та від Волги до Дунаю

27 листопада 1921 року в родині теслі Штефана Дубчека та його дружини Павліни народився другий син – Александер. Це сталося в селі Угровец на заході Центральної Словаччини. Проте Дубчек мав реальний шанс народитися не біля підніжжя Карпат, а на берегах озера Мічиган – його батько провів у Сполучених Штатах дев'ять років, мати – 12. І Штефан, і Павліна походили з родин бідних словацьких селян. Штефан рано втратив батька, його мати самотужки виростила трьох дітей і спромоглася всім їм дати спеціальність: Штефан став теслею, його брат Міхал – кравцем, сестра Зузана – швачкою. 1910 року 17-річний Штефан у пошуках роботи пішки вирушив до Будапешта (Словаччина тоді була частиною Угорського королівства у складі Австро-Угорської імперії), де влаштувався працювати на меблевій фабриці. А 1912 року, як і десятки тисяч тогочасних словаків, разом з братом Міхалом емігрував до США. За кілька років став кваліфікова-

ним робітником – знайшов роботу на фабриці музичних інструментів у Чикаго, де працювали переважно угорці. Дубчек-старший займався самоосвітою, відвідував курси англійської мови та риторики, був членом словацького гімнастичного товариства, захоплювався мовою есперанто, став активістом лівого крила Соціалістичної партії Америки. 1916 року він отримав американське громадянство. А вже через рік Сполучені Штати вступили в Першу світову війну на боці Антанти і новоспечений американець отримав повістку на службу у війську.

Участь в «імперіалістичній бійні» цілковито суперечила переконанням соціаліста-пацифіста Дубчека, і він вирішив нелегально виїхати до Мексики, аби дочекатися там кінця війни. Проте на кордоні його було затримано і американського громадянина Штефана Дубчека було засуджено до 18 місяців ув'язнення за ухиляння від військової служби. Після звільнення Дубчек повернувся до Чикаго, де невдовзі познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Павліна теж була переконаною соціалісткою, а народилася в селі за три кілометри від ... Угровца. В Чикаго жила від 1909 року і працювала куховаркою в родині багатого комерсанта-єврея. 1919 року Павліна та Стефан побралися, а ще того ж року вийшли з Соціалістичної партії і вступили до новоствореної Комуністичної партії США. 1920 року в Чикаго у них народився старший син Юліус. А 1921 року Стефан вирішив повертатися до Словаччини. Переконав у тому не лише свою дружину, а й брата Міхала з його дружиною.

Словаччина 1918 року звільнилася від 1000-літнього угорського ярма. Новостворена держава чехів та словаків була проголошена її очільниками «державою маленької людини». І комуніст Штефан Дубчек уважав, що його місце на батьківщині. Він одразу очолив в рідному селі осередок Соціал-демократичної партії Словаччини і перетягнув той осередок у повному складі до новоствореної Комуністичної партії Чехословаччини.

Але в нього не було ні роботи, ні житла. Покинута 1910 року батьківська халупа до життя була вже не придатна. І органіст місцевої лютеранської кірхи Александер Транчик (Дубчеки, на відміну від переважної більшості словаків, які були католиками, сповідували лютеранство) тимчасово поступився їм своїм службовим будиночком, переїхавши до свого власного. Саме там і народився майбутній лідер Празької весни.

Батьки чомусь були переконані, що в них буде другий син і заздалегідь вирішили назвати його Міланом, проте зрештою дали йому ім'я Александер на честь хрещеного батька – Транчика. Цікаво, що в тому самому селі і навіть у тому самому будинку органіста лютеранської кірхи, що й Александер Дубчек, за сто років перед тим народився Людовит Штур – чи не найвидатніший словак XIX сторіччя, письменник і один із лідерів словацького національно-культурного відродження.

Вже за кілька років Штефана Дубчека знову потягнуло в широкий світ. У першій половині 20-х років тогочасне радянське керівництво радо запрошувало до своєї країни всіх свідомих «братів по класу», для яких Радянська Росія мала стати «пролетарською» батьківщиною. 1923 року Дубчек вступив до створеного лівими чеськими та словацькими робітниками-есперантистами кооперативу «Інтерхелпо». Кооператив контролювався Міжнародною робітничою допомогою – однією з дочірніх організацій Комінтерну – і видавав свою газету «Правда худоби» («худоба» чеською та словацькою – це не корови та бики, а бідота). Правління кооперативу вирішило покинути «буржуазну» Європу і будувати нове щасливе життя в Країні Рад. Кооператори не хотіли бути нахлібниками в Радянській Росії, і кожна родина, яка прагнула переселитися до соціалістичного раю, мала внести 3000 крон – чималі гроші для тогочасної Чехословаччини. На ці кошти було закуплено обладнання для низки невеликих промислових підприємств, які мали піднімати індустрію в далекій соціалістичній Росії. Дубчеків батько вклав в «Інтерхелпо» всі американські заощадження, продав свій будиночок, ще й напозичав грошей у рідні. Проте йому так і не вдалося переконати їхати до Росії брата Міхала, який на той час заснував в місті Тренчині неподалік Угровца Американський кооператив кравців і постачав словакам модний «американський» одяг. 1948 року нова «народна»влада під надуманим приводом те підприємство конфіскувала, а дядько Александера, який на старість утратив все майно і справу свого життя, покінчив самогубством.

24 квітня 1925 року перший ешелон чеських та словацьких переселенців вирушив зі словацького міста Жиліни до Пішпеку в Радянському Туркестані (нині Бішкек, столиця Киргизстану). В ешелоні було 10 пасажирських вагонів і 14 вантажних – з обладнанням, зокрема повний набір машин та інструментів для невеличкої фабрики

з виробництва музичних інструментів, яку збирався відкрити на новій батьківщині Штефан Дубчек – «щоб було ще краще, як у Чикаго». 1926 року з наступним ешелоном до Пішпека приїхала родина Анни – майбутньої дружини Александера. Загалом же до соціалістичного «раю» тоді переселилося 1200 чехів та словаків.

Переселенців із Чехословаччини вразили страшні злидні, які панували в Країні Рад, зокрема в Туркестані. Звичайне жерстяне відро, наприклад, було величезною цінністю, тому залишене на кілька секунд без нагляду, миттю «зникало». Перші кілька місяців переселенці мешкали в напівзруйнованих бараках, побудованих для японських військовополонених 1905 року. Потім почали будувати собі будинки з висушеного на сонці мулу – ані цегли, ані дерева, тим більше цементу дістати не можна було. Родина Дубчеків оселилася в п'ятикімнатному будинку, де крім них мешкали ...ще чотири родини – по кімнаті на родину. Батькова халупа в Угровці, де «не можна було жити», була кращою. Влітку 1925 року серед переселенців почалася епідемія малярії. Ані лікарів, ані ліків не було. Значна частина переселенців першого ж року повернулася до Чехословаччини.

Попри те, що майстерня з виготовлення скрипок, мандолін та банджо Штефана Дубчека так ніколи й не розпочала своєї роботи (в тогочасному Туркестані на це все просто не було попиту), словак-американець швидко переорієнтувався – відкрив меблеву майстерню. І вже 1925 року його було обрано депутатом Пішпекської міськради.

Александер Дубчек практично не пам'ятав Словаччини, пригадував лише кілька окремих образів. Своїм рідним містом він вважав Пішпек – курява на небрукованих покручених вулицях, барвисті східні базари, однокласники-киргизи назавжди залишилися в його пам'яті.

1932 року родина переселилася до Горького – саме було побудовано Горьківський автомобільний завод. Тоді чимало деталей в кабіні автомобіля виготовлялося з дерева, і заводу потрібні були кваліфіковані теслі. Тим часом Радянська влада саме почала «згортати» виробничу кооперацію, як «дрібнобуржуазну». Відтак Штефан Дубчек завербувався на завод, і невдовзі родина отримала окрему квартиру в мікрорайоні, побудованому для працівників ГАЗу. На заводі працювала група американських інженерів та техніків «Форда», які передавали радянським автомобілебудівникам секрети своєї справи.

Перекладачів не було, і тесля Дубчек, який досконало знав англійську, кілька місяців «посередничав» між «буржуазними» фахівцями і адміністрацією заводу. Александер ходив до російської школи, добре вчився, мріяв після школи вчитися в інституті, був, за його спогадами, переконаним радянським патріотом. Щоправда, ще 1937 року його вразило, що майже щотижня учням доводилося виривати зі своїх підручників історії та суспільствознавства цілі сторінки, присвячені «видатним діячам Комуністичної партії та Радянської держави» – Бухаріну, Рикову, маршалу Тухачевському – які «раптом» виявилися «ворогами народу».

1938 року Раднарком СРСР поставив усіх іноземців, які постійно мешкали в Союзі, перед вибором – або відмовитися від свого громадянства і стати радянськими підданими, або негайно залишити СРСР. Родина Дубчеків вирішила повертатися до Словаччини, де в них не було ні кола, ні двора. За межі СРСР не вільно було вивозити жодної копійки радянських грошей, не можна було їх і обміняти на іноземну валюту. І Александер пригадує, як на прикордонній станції у Волочиську він запхав до конверта кілька рублів, що завалялися в його кишені, і відправив їх поштою своєму другу-однокласнику до Горького.

Як партизан-робітник став секретарем ЦК

У Словаччині родина Дубчеків оселилася в місті Тренчині в будинку Штефанового брата Міхала – кооператора. Александер влаштувався учнем слюсаря на заводі «Шкода» в Дубниці за 15 кілометрів від Тренчина і за кілька місяців уже став слюсарем. На тому ж заводі працював його брат Юліус і майбутня Александерова дружина Анна, родина якої теж повернулася з СРСР.

Родина Дубчеків повернулася до Чехословаччини в недобрий час – через кілька тижнів після Мюнхенської угоди, яка передала нацистській Німеччині Судетську область, а гортістській Угорщині – південні райони Словаччини. А 14 березня 1939 року Гітлер повністю ліквідував Чехословаччину, перетворивши чеські землі на «Протекторат Чехію та Моравію» і визнавши незалежність проголошеної напередодні Словацької держави. До влади в Братиславі прийшла правоклерикальна Словацька народна партія – глінковці (за іменем

засновника цієї партії католицького священика Андрея Глінки). Президентом нової держави став Йозеф Тісо – теж католицький священик, який прийшов на зміну померлому Глінці. Дубчеки, які були лівими та ще й протестантами за віровизнанням, ніяких симпатій до правих клерикалів-католиків не мали. Вся родина підтримувала ідею відродження Чехословаччини. Це цілком збігалося з позицією забороненої Комуністичної партії Чехословаччини, автономною частиною якої стала Комуністична партія Словаччини. До цієї підпільної партії і вступив у середині 1939 року 17-річний Александер Дубчек. Після пакту Ріббентропа-Молотова, коли СРСР визнав існування Словаччини як незалежної держави, словацькі комуністи зняли гасло відновлення Чехословаччини і висунули натомість нове: «За комуністичну Словаччину!». Щоправда, після нападу нацистів на СРСР у червні 1941 року «раптом» знову виявилося, що ніякої окремої Словацької держави немає і бути не може. Активної підпільної роботи Александер не вів і сумлінно працював слюсарем на заводі «Шкода», який виготовляв снаряди для вермахту. Натомість Дубчек-старший уже з 1940 року перебував на нелегальному становищі і з квітня 1942 року був членом третього (склади двох перших було заарештовано) підпільного ЦК КПС із трьох осіб. Через три місяці його було заарештовано, і до кінця війни Штефан Дубчек сидів спершу в словацькій в'язниці, а потім у концтаборі Маутгаузен, де дивом вижив. Уже з першого дня Словацького національного повстання проти німецьких військ, які саме окупували країну – 29 серпня 1944 року Александер і Юліус Дубчеки приєдналися до повстанців. Юліус загинув у бою з німцями, а Александер був двічі поранений, другий раз тяжко – в ногу. Після поразки повстання він переховувався. Тоді лікар на прізвище Бойко врятував Дубчеку ногу, а, можливо, й життя. Через кілька місяців після звільнення країни Дубчек спробував розшукати лікаря, щоб віддячити йому. Але з'ясувалося, що НКВД заарештувало Бойка і вивезло його до СРСР, де він отримав 25 років таборів. Єдина вина лікаря полягала в тому, що батьки-білоемігранти дитиною вивезли його до Чехословаччини після Громадянської війни в Росії. 10 років Дубчек писав до всіх радянських інстанцій, вимагаючи повернути волю учасникові антифашистської боротьби. Бойко повернувся до Словаччини абсолютно хворим тільки 1956 року і наступного року помер.

1945 року Дубчек одружився з Анною Орбісовою, з якою прожив 45 років, до самої її смерті, і мав трьох синів – Павола, 1947 року народження, Петера, 1950 року і Мілана, 1953 року. Александер почав працювати робітником на дріжджовому заводі у Тренчині, де відразу очолив партійну організацію комуністів. З ентузіазмом сприймав соціалістичні перетворення в країні, зокрема захоплення всієї повноти влади своїми однопартійцями. «Моя віра була чиста і щира», – згадував Дубчек через багато років.

1949 року в долі Дубчека стався новий поворот –він отримав дві пропозиції: стати заступником директора заводу, де працював, і секретарем повітового комітету партії. Він довго вагався, адже платня, яку йому пропонували на заводі, була тоді вдвічі вищою за доходи партійного функціонера. А родина саме чекала на другу дитину. Проте все ж таки вирішив, що більше прислужиться справі побудови соціалізму не на заводі, а на партійній роботі.

Дубчек зробив досить вдалу, хоча й не карколомну партійну кар'єру. В березні 1951 року став першим секретарем райкому партії у себе в Тренчині, у жовтні того ж року – інструктором оргвідділу ЦК КПС у Братиславі, в січні 1953-го – секретарем обкому в Банська-Бистриці. В серпні 1955 року його було направлено на навчання до Вищої партійної школи ЦК КПРС у Москві. Хоча Дубчек мав на той час «у багажі» вже три роки заочного навчання на юридичному факультеті Братиславського університету, він критично визнає, що був тоді, у віці 33 років, малоосвіченою людиною. Поїхав до Москви з великим ентузіазмом: «Я вірив у соціалізм. Шукав у книжках не підтвердження його слушності, а способів його кращого розуміння і порад, що робити, щоб він краще функціонував». Проте саме в столиці радянської імперії в Дубчека з'явилися перші сумніви щодо відповідності радянської моделі соціалізму теорії Маркса, абсолютної цінності радянського досвіду для соціалістичного будівництва в інших країнах світу, зокрема Чехословаччині. Він знаходив суперечності між тим, що писав Маркс і що писав Ленін, невідповідності між писаннями їх обох і практикою радянського життя. Велике враження справило на нього твердження Леніна, що якщо соціалістична революція переможе в якійсь із розвинутих країн, то та країна перебере на себе керівну роль в міжнародному соціалістичному русі, а Росія братиме з неї приклад. Слухач ВПШ

Дубчек написав тоді на берегах ленінського тексту: «Чехословаччина? НДР?» 1955-1958 роки, які Дубчек провів у Москві, припали на час хрущовської відлиги. І йому, який, на відміну від більшості слухачів-іноземців, досконало володів російською мовою, було легше тримати руку на пульсі радянського життя.

Через багато років, незадовго до смерті, вже після краху «світової соціалістичної системи» Дубчек писав: «Запитую себе зараз: банкрутство соціалізму через століття після смерті Карла Маркса справді іманентно містилося в його ідеях? Я не певен, що крах соціалізму в XX сторіччі не пояснюється тим, що його реалізацію повністю монополізували російські радикали, обтяжені догматизмом і ортодоксією, пов'язаними з відсталістю їхньої батьківщини. З того, що я вичитав у Маркса, випливає, що така країна як Росія не була підготовлена до соціалістичного експерименту».

Попри це Дубчек до часу тримав свої сумніви при собі, закінчив ВПШ з червоним дипломом і повернувся у вересні 1958 року на батьківщину. Відразу став першим секретарем Західнословацького обкому партії у Братиславі, у 1960-1962 роках працював у Празі секретарем ЦК Комуністичної партії Чехословаччини з промисловості, 1962 року став Першим секретарем ЦК Компартії Словаччини, а в січні 1968 – першим секретарем Комуністичної партії Чехословаччини – фактично першою особою в соціалістичній державі чехів та словаків.

То чим же була «Празька весна»?

У Чехословаччині, так само, як і в інших країнах Східної Європи, які після Другої світової війни потрапили, чи, точніше, були примусово включені в «зону інтересів» СРСР, у другій половині 40-х років минулого століття було встановлено жорстоку комуністичну диктатуру радянського взірця. Так само було проведено тотальну націоналізацію і колективізацію сільського господарства, так само було скасовано свободу слова та інші громадянські свободи, так само жорстоким репресіям було піддано всіх потенційних ворогів «народної» влади, а потім почалися чистки в лавах самої Комуністичної партії – найвизначнішою їхньою жертвою став генеральний секретар

ЦК Рудольф Сланський, який «виявився» тітоїстом – послідовником бунтівного югославського лідера, що не підкорився сталінському диктату. Сланського, так само, як і міністра закордонних справ члена Компартії з 1922 року Владіміра Клементіса, який виявився «словацьким буржуазним націоналістом», було повішено. Адже в Чехословаччині, на відміну, скажімо, від практично однонаціональних Польщі, Болгарії чи Угорщини, йшла ще й боротьба з «буржуазними націоналістами» – словацькими. Під цю кампанію потрапило чимало словацьких патріотичних діячів не лише правого та центристського, а й комуністичного спрямування. Розправилися й із більшістю комуністичних функціонерів єврейського походження.

У період між Першою та Другою світовими війнами рівень економічного та соціального розвитку чеських земель був скоріше не «східно-», а західноєвропейським – Чехія та Моравія були значно більш розвинутими, ніж сусідня Австрія, і їх можна було порівнювати не з Польщею та Угорщиною, а з Бельгією чи Швейцарією (Словаччина була набагато відсталіша, не кажучи вже про злиденну «Пудкарпатску Русь» – Закарпатську Україну). Крім того, Чехословаччина, єдина з усіх європейських країн, що після 1945 року потрапили у сферу впливу СРСР, у 20-30-і роки минулого століття не піддалася спокусі авторитаризму і зберігала в себе класичний демократичний устрій. При владі перебували ліві ліберали. Чехословаччина, на відміну від Угорщини, Румунії чи Болгарії, не була під час Другої світової союзницею нацистської Німеччини, тож чехи не мали почуття вини за це. Відтак рівень сприйняття та схвалення комуністичних перетворень за взірцем СРСР у країні завжди був невисокий. І давні історичні симпатії чехів та словаків до російських «братів-слов'ян», так само, як недавні спогади про звільнення Червоною армією від німецьких окупантів, мало чому могли тут зарадити. Адже в умовах централізованого соціалістичного планування держава стрімко втрачала статус однієї з найрозвинутіших країн Європи, а задушлива атмосфера політичної несвободи була нестерпною для більшості з тих, хто звик жити за цілком інших умов. Попри це в Чехословаччині не було збройного антисоціалістичного підпілля і партизанських загонів, як, скажімо, в сусідній Польщі. Причина – надглибокі відмінності між національними характерами чехів та поляків.

Хрущовська відлига справила величезне враження на чехів та словаків. «Для мене Хрущов був синонімом надії», – згадував Дубчек через багато років. Проте при владі в Чехословаччині і далі перебував старий сталініст Антонін Новотний. Хоча відповідно до нових радянських віянь він змушений був започаткувати процес реабілітації жертв політичних репресій у Чехословаччині, створивши так звану комісію Колдера, членом якої став і Дубчек, процес той був половинчастий і непослідовний. Ішлося про відновлення справедливості лише щодо безпідставно репресованих «справжніх» комуністів, а не діячів, які мали відмінні від комуністів погляди. Під впливом косигінської реформи в СРСР у Чехословаччині теж почався потужний рух за «економічне реформування соціалізму». Очолив його директор Інституту економіки Ота Шик, який у роки Другої світової був комуністом-підпільником, а з 1940 до 1945 року – в'язнем нацистських концтаборів. Щоправда, Шик у своїх планах пішов набагато далі, ніж Косигін. Він не лише обстоював децентралізацію та економічну самостійність підприємств, а й припускав існування в промисловості та сфері послуг муніципальної, кооперативної та дрібної приватної власності. Дубчек як секретар ЦК КПЧ із промисловості обстоював розміщення більшої частини інвестицій у відсталішій Словаччині, зокрема він уважає своєю особистою заслугою, що новий великий металургійний комбінат було побудовано в словацькому Кошіце, а не в чеській Остраві, як хотів Новотний. А очоливши автономну Комуністичну партію Словаччини, він вступив у пряму конфронтацію з Новотним. У середині 60-х словацьку пресу тримали на «довшому повідку», ніж чеську. Зокрема, навесні 1963 року тижневик Спілки словацьких письменників «Культурні жівот» почав друкувати статті на теми, які ще донедавна були табу для всієї чехословацької преси і надалі залишалися такими в Чехії. Дубчек підтримував прагнення словаків до рівноправності з чехами в рамках спільної держави. Адже єдиним атрибутом державності у Словаччині на той час була автономна компартія, ані окремого словацького уряду, ані парламенту не було, а три словацькі області підпорядковувалися прямо Празі на таких самих засадах, як сім чеських. Відтак ще з середини 60-х розпочався потужний рух за федералізацію Чехословаччини, створення двох союзних республік – Чеської і Словацької. Забігаючи наперед, скажемо,

що федералізація – єдиний політичний здобуток Дубчека, який пережив його володарювання в Празі, і через два десятиріччя, після краху соціалізму в Чехословаччині, зробив можливим «оксамитне розлучення» двох «братніх» народів.

Проте широкий демократичний рух набирав сили не лише в Словаччині, а й у чеських землях. У червні 1967 року на з'їзді Спілки чеських письменників, три чверті членів якої були членами Комуністичної партії, стався справжній бунт. Особливо гострими були виступи Павела Когоута, Мілана Кундери та Вацлава Гавела. ЦК КПЧ вирішив відібрати в Спілки її тижневик «Літерарні новіні». Дубчек відкрито виступив проти цього рішення, а відтак проти Новотного, який у відповідь створив комісію ЦК, що мала дослідити «націоналістичні відхилення в діяльності члена Президії ЦК КПЧ Александера Дубчека». Але було вже пізно. У суспільстві наростав потужний демократичний рух, який очолювали письменники, науковці, студенти і підтримувала більшість громадян. На промислових підприємствах почали створюватися робітничі ради. Більшість членів КПЧ ішли за настроями суспільства, і партійні функціонери не зважувалися цьому відверто опиратися. У листопаді 1967 року пленум ЦК КПЧ ухвалив рішення розділити посади першого секретаря ЦК і президента республіки (обидві їх обіймав Новотний). Але лише 5 січня 1968 року найвищу владу в державі – посаду першого секретаря – отримав Дубчек. До того часу тривала напружена «підкилимова» боротьба за спадок Новотного. Останній звернувся по допомогу до Брежнєва. Той інкогніто прилетів до Праги, провів індивідуальні бесіди з усіма членами Президії ЦК і, переконавшися, що «старого Тонду» ніхто з них не підтримує, умив руки, мов Пілат. «Это ваше дело», – тільки й сказав він, відлітаючи з Праги. Спершу ніхто не розглядав Дубчека як кандидатуру на найвищу посаду в країні. Реформаторське крило в ЦК намагалося провести на неї свого лідера Олдржіха Черніка, консерватори – старого сталініста Гендріха. Дубчек не був лідером жодного з угруповань празького політичного олімпу, постійно проживав у Словаччині, і за ціле своє життя лише два роки пропрацював у Празі. Проте обидві протиборчі команди врешті зійшлися на його кандидатурі як на меншому злі. Свою роль відіграло і те, що «наш Саша», який єдиний з усіх керівників

КПЧ вільно розмовляв російською, вчився у московській ВПШ, а в дитинстві довго жив у СРСР, сподобався Брежнєву. Як же генсек ЦК КПРС пошкодував про своє рішення буквально через місяць!

«Дубчек завжди виглядав нерішучою людиною, що легко піддається впливам, і зовсім не справляв враження людини, що рветься до влади, – стверджує Шик. – Я знав, що він ніякий не реформатор і майже нічого не розуміє в економіці, але мені здавалося, що на нього можна впливати». Відтак реформаційне крило КПЧ підтримало його кандидатуру.

Перші два-три місяці ніяких принципових змін у суспільстві, на перший погляд, не відбувалося. У цей час Дубчек вів підкилимну боротьбу з тим, щоб замінити на найвищих державних посадах опонентів на прибічників реформ чи, принаймні, на людей, лояльних до нього особисто. У результаті Чернік став прем'єром, старий генерал Людвік Свобода – президентом республіки замість Новотного. Було замінено ключових міністрів, шістьох із 10 членів Президії ЦК. Натхненник «Празької весни» Шик посів порівняно скромну посаду віце-прем'єра. Відразу було скасовано цензуру в газетах, на радіо та телебаченні.

Але по-справжньому «Весна» почалася тільки у квітні, коли було ухвалено й оприлюднено Програму дій ЦК КПЧ. Нині цей документ видається дуже поміркованим і дуже комуністичним. Частково це пов'язано з «маскуванням»: Дубчек потім згадував, що він та його однодумці були дуже обережні, щоб «не дражнити гусей» у Кремлі: «За своїм змістом програма була єретична, але ми зробили все, щоб вона такою не виглядала» – нашпигували її обов'язковими термінами з фразеологічного словника марксизму-ленінізму. Так, згадує Дубчек, «не можна було припустити навіть натяку, що ми плануємо повернення до багатопартійної системи». Так само в програмі навіть не згадувалася приватизація, хоча Шик на той час уже переконав Дубчека, що в державній власності мають бути збережені тільки великі, стратегічні підприємства, а решта – перейти в приватні руки. Проте програма проголошувала свободу слова і скасування цензури, забезпечувала реальну свободу зібрань, руйнувала для чехів і словаків «залізну завісу», даючи їм змогу вільно виїздити до будь-якої країни світу, проголошувала федералізацію держави. Було також запроваджено

економічну самостійність державних підприємств і дозволено індивідуальну трудову діяльність, особливо у сфері послуг.

Уся реформаційна діяльність Дубчека і його команди тривала трохи більше за 4 місяці, аж доки не була перервана радянським вторгненням, у яке він сам, до речі, не вірив до останнього дня. А що було б, якби зовнішнього втручання не сталося?

Перш за все, уникнути вторгнення було неможливо. Дубчек міг і тоді, і через чверть століття стверджувати, що «ані я, ані мої союзники не мали наміру демонтувати соціалізм, хотіли **тільки** (виділення моє – *авт.*) розірвати з практикою та засадами ленінізму». Але ж пошуки власного шляху будівництва соціалізму автоматично означали звільнення країни від радянського диктату! А інтереси власної імперії важили для радянських керівників аж ніяк не менше, ніж соціалізм як такий. Навіть нині, через чотири десятиріччя після «Празької весни» російські історики стверджують: «Дубчек начал прежде времени (!) искать новых покровителей Чехословакии в лице западных держав, поспешно сочтя СССР утратившим силу и влияние». Імперське світосприйняття навіть не припускає думки, що така країна як тогочасна Чехословаччина (чи нинішня Україна) може не вибирати собі тих чи інших «покровителів», орієнтуватися винятково на чиюсь «силу», а шукати власних шляхів розвитку, виходячи з національних інтересів. Єдине, що тоді могло врятувати чехословацьку свободу – швидке і рішуче втручання Заходу. Але в тій ситуації воно було, радше за все, неможливим. 1968-й – рік, коли вся Західна Європа потерпала від студентських бунтів власних ліваків, а Сполучені Штати глибоко загрузли у В'єтнамі. Та й втручання Заходу в принципі можливе було лише за умови недвозначного звернення по допомогу, чого від ідеалістів-соціалістів типу Дубчека очікувати було не варто.

Як Дубчек жив «після того»

Дубчек до кінця життя повторював свої тези про «радянську параною», про те, «що соціалізм у Чехословаччині внаслідок наших реформ став би тільки потужнішим». Яке це все мало значення, якщо виникла пряма загроза виходу Чехословаччини з підпорядкування Москві! Якщо, як картковий будиночок, могла завалитися влада

московських сателітів у всій Східній Європі – адже вже в квітні варшавські студенти вийшли на демонстрацію під гаслом «Уся Польща чекає на свого Дубчека».

Вже з лютого 1968 року на Дубчека почали чинити страшний тиск, який дедалі посилювався. Постійні телефонні дзвінки та листи Брежнєва, візити його емісарів Косигіна, Гомулки, Кадара та Ульбріхта до Чехословаччини, березнева «нарада» керівників СРСР, НДР, Польщі, Угорщини, Болгарії та Чехословаччини в Дрездені, травневі переговори чехословацької урядово-партійної делегації у Москві, нарешті безпрецедентні триденні липневі переговори у прикордонному містечку Чієрна-над-Тісоу, куди Брежнєв привіз Політбюро ЦК КПРС у повному складі і змусив Дубчека привезти туди ж усю Президію ЦК КПЧ. Утім, в Чієрні Брежнєв уже не сподівався переконати Дубчека відступитися. Він намагався вбити клин між чехословацьким керівництвом, знайти зрадників, які б згодилися очолити маріонетковий «робітничо-селянський уряд», що виконував би функції кремлівського намісника після окупації країни. Адже принципове рішення про вторгнення Політбюро ЦК КПРС ухвалило ще наприкінці червня – після того, як Дубчек почав вичищати з ШтБ (чехословацького аналогу КҐБ) найбільш одіозних радянських агентів.

Пізно ввечері 20 серпня відбувалося останнє засідання Президії ЦК перед XIV позачерговим з'їздом КПЧ, на якому Дубчек планував очистити ЦК від прорадянських «реакціонерів» і надати нового прискорення своїм реформам. Близько опівночі зателефонував міністр оборони Дзур, який уже був затриманий у своєму кабінеті радянськими спецназівцями, і повідомив про вторгнення військ СРСР, НДР, Польщі, Угорщини та Болгарії.

І тут Дубчек, подібно до того, як за три десятиріччя перед тим президент Бенеш у Мюнхені, змушений був приймати найважче рішення в своєму житті. Через годину було ухвалено постанову Президії ЦК, яка, хоч і визнавала вторгнення «таким, що суперечить не лише основним засадам відносин між соціалістичними країнами, але й заперечує засадничі норми міжнародного права», закликала «всіх громадян республіки, щоб зберігали спокій і не чинили опору арміям вторгнення, оскільки оборона наших кордонів є неможливою.

Тому також наша армія, органи безпеки і Народна міліція не отримали наказу захищати країну». Що краще, померти стоячи чи жити на колінах? Дубчек дійшов висновку, що головне – щоб не пролилася кров чехів та словаків...

А ще через годину каґебісти разом із полковником-добровольцем із чехословацької ШтБ заарештували Дубчека і всіх його однодумців із числа членів Президії від імені «народного уряду товариша Індри» (секретар ЦК-реакціонер, якого на майбутньому з'їзді мали позбавити посади). Дубчека було відділено від однодумців і вивезено на гірську базу КҐБ у Закарпатті, де він перебував без жодної інформації дві доби. 23 серпня його було привезено на «переговори» до Москви. Брежнєв, Косигін, Підгорний брутально вимагали від нього підписати спільне комюніке.

Як з'ясувалося, за ці дні у празькому районі Височани в цеху заводу ЧКД під охороною робітничих дружин таємно зібрався з'їзд КПЧ, який затаврував вторгнення, звернувся до міжнародного комуністичного руху та світової спільноти з проханням про допомогу і вивів зі складу керівних органів партії всіх зрадників. Сумнівно, що радянські спецслужби не мали інформації про це зібрання. Але вони не зважилися розігнати з'їзд «братньої» партії. Адже і так весь світ наочно побачив справжню ціну радянської демагогії про «мирне співіснування, повагу суверенітету інших країн» тощо. Міністр закордонних справ Чехословаччини Їржі Гаєк, який під час вторгнення перебував за кордоном, звернувся до Ради безпеки ООН з вимогою розглянути питання про агресію Радянського Союзу проти Чехословаччини. Але – головне – весь чехословацький народ зустрів окупантів ненавистю та зневагою. Моральний тиск на зрадників був таким сильним, що Брежнєву не вдалося сформувати маріонетковий уряд! І Індра, і Біляк, і Колдер, і Швестка – всі члени Президії ЦК КПЧ, які брали участь у змові проти Дубчека і щиро ненавиділи Празьку весну, відмовилися очолити цей уряд.

Відтак росіяни запропонували Дубчеку та його соратникам, яких теж було вивезено до Москви, «компроміс» – визнати у спільному комюніке нелегітимним Височанський з'їзд, відкликати чехословацьке звернення до Ради безпеки ООН, натомість їм буде повернута свобода і

за ними збережені всі посади. Першим зламався президент республіки Свобода, потім один за одним решта членів керівництва. За три доби Дубчек поставив свій підпис під ганебним комюніке і 27 серпня повернувся додому. Він іще мав надію, що Чехословаччина зможе вистояти. На Пленумі ЦК, який відбувся 31 серпня у Празькому граді, було виведено зі складу Президії зрадників Колдера, Ріго і Швестку. Дубчек розробив програму опору – невизнання вторгнення та окупації, невизнання факту «контрреволюції», збереження Програми дій. Проте з'ясувалося, що проводити демократичні реформи в умовах іноземної військової окупації неможливо.

Унаслідок чергових «компромісів» від влади усували найактивніших прибічників реформ. Прислужники Кремля поступово захоплювали нові й нові позиції. 14 листопада Москва змусила чехословацьке керівництво підписати договір про «тимчасове» (на невизначений період) розміщення радянських військ. Почалася «нормалізація». 17 квітня 1969 року Дубчека було «витиснуто» з посади першого секретаря ЦК. Щоправда, він став спікером парламенту – головою Федеральних зборів, але й на цій посаді новий прокремлівський перший секретар Густав Гусак змусив його підписати 22 серпня 1969 року ганебний указ про запровадження надзвичайного стану, згідно з яким почалися перші арешти.

Дубчек виправдовує свою поведінку тим, що він забезпечив «організований відступ», ще майже рік після вторгнення не було репресій, близько 100 тисяч чехів та словаків – практично всі бажаючі – змогли виїхати на Захід. Проте логіку його співпраці з окупантами зрозуміти важко.

У серпні 1969 року Дубчека звільнили з посади голови Федеральних зборів, вивели з президії ЦК. У грудні його було призначено послом Чехословаччини в Туреччині, а у червні 1970 року позбавлено всіх посад і виключено з партії. В Чехословаччині почалася велика чистка. З 1,5 мільйонів членів КПЧ з партії були виключені або самі вийшли з неї на знак протесту проти радянської окупації і політики «нормалізації» 500 тисяч осіб. Серед останніх були і батьки Дубчека, які 1969 року мали рівно по 50 років партійного стажу. Всі інтелігенти – учасники революції – були змушені займа-

тися фізичною працею. Наприклад, духовний лідер української громади Словаччини науковець зі світовим ім'ям професор Микола Мушинка змушений був працювати спершу чабаном у колгоспі, а потім кочегаром у котельні. І то тривало 20 років і стосувалося сотень тисяч людей!

49-річний Дубчек вирішив улаштуватися на роботу за фахом – слюсарем. Проте на жодний завод його не брали, попри притаманний соціалізму дефіцит робочої сили. Врешті йому дозволили працювати в лісництві на околиці Братислави слюсарем з ремонту бензопил. Там він пропрацював 11 років – до самого виходу на пенсію. Дубчека було повністю ізольовано від суспільства – його виключили з профспілки, товариства мисливців і навіть з Організації ветеранів антифашистського опору, куди він входив як учасник Словацького національного повстання. Кожного, хто перекидався хоч словом із Дубчеком чи його дружиною на вулиці, Штатна безпека затримувала, заводила до відділку і записувала їхні дані. Люди почали його уникати, та й сам Дубчек уникав спілкування, не бажаючи неприємностей ближнім. Водночас він навідріз відмовився емігрувати, хоч йому наполегливо натякали на це. Але водночас він і не брав участі у боротьбі дисидентів, як це чинив мужній Вацлав Гавел, який не вилізав із в'язниць.

Лише наприкінці 80-х, напередодні і під час оксамитової революції Дубчек прокинувся від летаргійного сну. 26 листопада 1989 року Гавел і Дубчек під час кульмінації революції удвох стояли на балконі будинку на Вацлавській площі в Празі, де зібралися сотні тисяч людей.

29 грудня відбувалися перші за багато десятиріч демократичні вибори в Чехословаччині – обирали тимчасового президента республіки. Демократична коаліція вирішила виставити єдиного кандидата. Хто ним мав стати – лівий Дубчек чи правий Гавел? Дубчек буквально молив Гавела поступитися йому, обіцяючи на наступних виборах через півроку не виставляти своєї кандидатури. Але Гавел був невблаганний і Дубчек ... зняв свою кандидатуру. Став натомість головою Федеральних зборів. Проте федерація доживала вже останні місяці.

Після скинення диктатури більшість чехів голосувала за правих, а словаки підтримували лівих, зокрема Партію лівих демократів, на яку перетворилася колишня Компартія Словаччини, і Словацьку соціал-демократичну партію, яку очолив Дубчек. Він був чи не єдиним помітним лідером, як у Чехії, так і в Словаччині, який обстоював збереження спільної держави. Надія на це померла разом з'ним – 1 вересня 1992 року на 88 кілометрі шосе Прага-Братислава БМВ голови Федеральних зборів потрапив у автокатастрофу. Дубчек боровся за життя ще два місяці, але 7 листопада 1992 року помер. А Чехословаччина розпалася.

УРГО-КАЛЕВА КЕККОНЕН:

СЕЛЯНИН, ЩО ЗМУСИВ ЧОРТА КРУТИТИ ЖОРНА СВОГО МЛИНА

1 березня 1956 року в головній будівлі КДБ на Луб'янці панували неприховані радощі – на посаду президента Фінляндії вступив Урго-Калева Кекконен. «Під час холодної війни, як, утім, і до, і після неї, – стверджує генерал КДБ Олег Гордієвський, який «перебіг» на Захід і розкрив там чимало секретів свого колишнього відомства, – КДБ вважав своїм найвисокопоставленішим агентом (у світі. – *авт.*) політичного діяча від Аграрного союзу Фінляндії Урго-Калеву Кекконена».

Кекконен обирався президентом Фінляндії ще 1962, 1968, 1973 і 1978 років і пішов у відставку через стан здоров'я лише 1981 року, 81-річним, провівши на чолі своєї держави понад 25 років. Перед тим він п'ять років був прем'єр-міністром, а ще раніше – п'ять років міністром.

«І в приватному житті, і на громадській ниві Кекконен завжди намагався показати себе вірним другом Радянського Союзу, – розповідає Гордієвський. – Інколи він згоджувався включити до тексту своїх виступів «тези», підготовані Міжнародним відділом ЦК (КПРС – *авт.*), які йому передавав резидент. І тоді гельсінська резидентура надсилала до ПГУ (Перше головне управління, служба зовнішньої розвідки КДБ. – *авт.*) переможні реляції: «Здійснено активний вплив на найвищому рівні». І щоразу центр із гордістю доповідав про успіх у По-

літбюро». Але «гордо рапортуючи у Політбюро, що Кекконен цілком завербований агент, ані саме ПГУ, ані будь-хто з його гельсінських резидентів не бажали визнати, що насправді прем'єр-міністр (Кекконен. – *авт.*) був найзатятішим фінським патріотом».

Попри весь галас навколо «активних впливів», КДБ ніколи не мав у Фінляндії повної свободи дій. Фінська служба безпеки, хоч і менш чисельна, ніж «корпус» радянських розвідників у Фінляндії, викрила цілу низку радянських агентів. У таких випадках прем'єр, а згодом президент Кекконен, ніколи не втручався.

Кадебісти та їхні господарі з ЦК КПРС були переконані чи, радше, ще і ще раз переконували себе, що вони використовують найвищого урядовця Фінляндії для «просування» інтересів СРСР у цій країні і в цілому світі. Кекконен вважав, що особливі особисті стосунки з найвищими керівниками СРСР – починаючи від Андрія Жданова і Йосипа Сталіна і закінчуючи Леонідом Брежнєвим, – які він налагоджував, зокрема і через радянські спецслужби, дозволили йому не лише зберегти для Фінляндії державну незалежність, ринкову економіку та багатопартійну демократичну систему, а й протягом десятиріч забезпечувати фінським фірмам особливо привілейований статус на величезному радянському ринку. А це сприяло розв'язанню внутрішніх соціальних проблем та швидкому розвитку економіки Фінляндії. Резидентів «страшного» КДБ у Гельсінкі, які були переконані, що «контролюють» та «скеровують» його діяльність, президент у колі своїх близьких зневажливо-поблажливо називав «котирюсса» – «домашні росіяни» за аналогією з «котикісса» – «домашніми кішками».

Автори фундаментальної «Політичної історії Фінляндії від 1809 року» Осмо Юссіла, Сеппо Гентіля та Юкка Неваківі стверджують, що «зв'язки з американськими і британськими спецслужбами, які Кекконен встановив ще у воєний час (ідеться про Другу світову. – *авт.*), пізніше (за деякими даними це сталося 1948 року. – *авт.*) були врівноважені і доповнені його контактами з представниками радянської розвідки, котрі працювали у Фінляндії під дипломатичним дахом. У цьому обміні інформацією, що відбувався, по суті, в рамках закону (? – *авт.*) і виявився надзвичайно важливим для політичної кар'єри Кекконена, йому допомагало багато довірених осіб».

Хоч би як там було, Кекконену вдалося, здавалося б, неможливе:

зав'язавши і підтримуючи протягом багатьох років тісні контакти зі спецслужбами агресивної наддержави, він не завдавав шкоди ані національним інтересам своєї батьківщини, ані особистому іміджу. Якщо на перший президентський термін він пройшов «ледь-ледь», випередивши свого конкурента Фагергольма лише на один голос виборника (та й то завдяки підтримці комуністів), то 1978 року, коли він востаннє балотувався в президенти, його підтримали 82 відсотки виборців, що взяли участь у голосуванні.

Із Саволаксу на війну

«Сьогодні з'явився на світ рухливий і дужий лісосплавник», – писав 3 вересня 1900 року лісоруб Юго Кекконен родичам про народження своєї першої дитини – сина Урго-Калева.

Сталося це в селі Пієлавесі в області Саво, або Саволакс, у Центральній Фінляндії. «Саволакс» – слово шведське, з'явилося воно в XIV столітті після прикордонного розмежування між Шведським королівством та Великим Новгородом. Новгородці називали ці землі «за волоком», шведи перекрутили незнайоме слово. Озерні та болотяні ліси Саволаксу до кінця XVI століття залишалися незаселеними. А після початку колонізації шведські королі звільнили всіх місцевих жителів, переважно мисливців, рибалок та лісорубів, від будь-яких податків, окрім податку «кров'ю» – протягом століть саволакці постачали найкращих рекрутів до грізної шведської армії. Вже п'ятсот років саволакці вважаються найвлучнішими в Скандинавії стрільцями – спершу з лука, потім з аркебузи чи мушкета, з трилінійної гвинтівки, з автомата... Саволакський особливий полк вирішив долю однієї з найвизначніших битв Тридцятирічної війни – під Лютценом 1632 року. Цей же полк разом із суто шведським Далекарлійським становив гвардію короля Карла XII. Під Полтавою 1709 року саволакці зазнали великих втрат, а рештки полку потрапили до російського полону під Переволочною. І повернулися додому лише через 12 років, після закінчення Північної війни. Протягом XVIII століття під час російсько-шведських воєн росіяни тричі окуповували Фінляндію, аж доки 1809 року не приєднали її до своєї імперії.

Кожен фінський школяр знає славетну битву під Пороссалмі

1789 року, «фінські Фермопіли», де 500 саволакських єгерів розгромили російську дивізію. А фінське національне відродження почалося з поеми Людвіга Рунеберга «Пригоди хорунжого Столя», де оспівуються подвиги Саволакської єгерської бригади під час російсько-шведської війни 1788—1790 років. «Пригоди» означають для фінів не менше, ніж для українців «Енеїда» Котляревського. Досить сказати, що перша пісня поеми стала словами національного гімну незалежної Фінляндії.

Пізніше президент республіки дослідив історію і батькового, і материного роду. Кекконени жили в Саволаксі від початку XVII століття і з діда-прадіда були торпарями – безземельними селянами, наймитами та лісорубами. Пюлювяйнени (а таким було дівоче прізвище його матері Емілії) оселилися в болотяно-озерному краї ще в XVI столітті і належали до більш «аристократичної» верстви – були селянами-землеробами, мали власну ріллю.

Раннє дитинство Урго провів у лісовій глушині найбільш «фінського» регіону Фінляндії. До саволакських сіл бездоріжжям не добиралися ані російські чиновники, ані місцеві аристократи шведського походження. «Я жив дуже щасливим і гармонійним життям, – згадував Кекконен. – І це, певно, залишило слід у моєму розвитку. Я був скромною, тихою, несміливою і чутливою дитиною. Моє щасливе дитинство я дістав у подарунок від життя». Юго Кекконен після народження первістка зробив «карколомну» кар'єру – з простого лісоруба він став чимось на кшталт виконроба на лісозаготівлях. А через кілька років родина переїхала до містечка Каяні, де Урго і ходив до середньої школи і зміг здобути, на відміну від більшості своїх земляків-однолітків, середню освіту. Втім, переоцінювати рівень добробуту родини Кекконенів не варто – перші свої «крамні» чоботи Урго отримав тільки у 17 років. А доти ходив у «домашніх» черевиках, які батько сам шив для всієї родини. Та й купили для Урго у шевця не готові чоботи, а лише розкроєну шкіру, яку він сам зшив – так виходило набагато дешевше.

У школі Кекконен мав десятки – найвищі бали – з історії, географії, фізкультури та фінської мови. Тим часом з німецької, шведської, латини та креслення в нього були п'ятірки (щось на зразок наших трійок). Найбільші ж проблеми мав з російською мовою. Юний Кекконен, як і більшість його однолітків, принципово не бажав вивчати

мову «історичного ворога» Фінляндії. У 15 років він став головним редактором шкільної газети, тоді ж почав друкуватися у міській газеті «Каянін лехті».

1914 року почалася Перша світова війна. І хоча Велике князівство Фінляндське вже понад століття перебувало у складі Російської імперії, переважна більшість юних фінів (утім, як і їхніх батьків) мріяла про поразку Росії і перемогу Німеччини, з чим вони пов'язували надії на незалежність. Мало не все XIX століття російські імператори мало втручалися у внутрішнє життя завойованої Фінляндії, практично віддавши його на відкуп місцевій шведомовній аристократії. Між Великим князівством і рештою імперії існував митний кордон, у фінів були власні гроші, парламент і майже всі атрибути незалежної держави. Фінів не мобілізовували до російського війська, існувало лише кілька місцевих «територіальних» батальйонів, які за жодних умов не виводилися з території Фінляндії. Але з кінця XIX століття Санкт-Петербург узяв курс на поступову «уніфікацію» умов життя Фінляндії з загальноімперськими. Російська буржуазія, що набирала сили, з одного боку, хотіла дістати вільний доступ до фінського ринку, з другого – обмежити конкуренцію з боку фінських підприємців на ринку імперському. Результатом стали спроби «русифікації» Фінляндії, намагання істотно обмежити, а в перспективі і скасувати її автономію. Це викликало практично одностайний спротив з боку всіх верств фінляндського суспільства. Отож під час Першої світової через Фінляндію було прокладено «підпільну дорогу» для німецьких вояків та офіцерів, які тікали з російського полону і яких потім через Швецію переправляли додому до Німеччини. Більше того, фінські політики організували набір юнаків-добровольців до фінського єгерського батальйону, який воював у складі німецької армії проти росіян. Вступити до цього батальйону в листопаді 1917-го вирішив і сімнадцятирічний Кекконен, попри категоричну незгоду матері, яка не бажала відпускати сина на війну. Втім, зрештою, він усе ж домігся згоди батьків. Але потрапити до Німеччини просто не встиг. 4 грудня було проголошено незалежність Фінляндії, а Кекконену довелося повоювати на батьківщині.

Проте ще за два роки перед тим він визначив свою політичну приналежність. Власне, його змусили визначити. Кекконен змалечку був

чудовим різнобічним спортсменом. Ще підлітком він поставив рекорди округу Каяні у бігу на 60, 100, 150, 200, 1000 та 1500 метрів і в усіх видах стрибків, окрім стрибків із жердиною, а також у бігу з бар'єрами та в метанні списа. До речі, пізніше він поставив кілька рекордів Фінляндії, не раз ставав чемпіонам країни з різних легкоатлетичних дисциплін, а потім до глибокої старості проходив на лижах не менш як 1000 кілометрів за зиму. Та поки що в Каяні найкращим спортивним клубом міста із залом для тренувань, а також і найкращою бібліотекою володів місцевий осередок Соціал-демократичної партії. Малий Кекконен користувався і залом, і бібліотекою. А коли йому виповнилося 15, отримав наполегливу пропозицію вступити до молодіжної організації соціал-демократів. Підліток, який доти не цікавився політикою, сказав, що має подумати, взяв у бібліотеці кілька соціал-демократичних книжок і ознайомився з програмою «партії робітничого класу». Програма та йому не сподобалася, і він відмовився ставати «молодим соціал-демократом». Його довго умовляли, та зрештою «відлучили» і від спортивного клубу, і від бібліотеки. Так Кекконен побив горщики із соціал-демократами і недолюблював цю партію все довге життя, хоча у певні періоди своєї політичної кар'єри і співробітничав із ними, навіть створював коаліції. А поки хлопець вступив до Шюцкору, військово-спортивної організації, створеної правими партіями.

Не минуло й двох місяців після проголошення незалежності Фінляндії, як «червона» меншість – ліві соціал-демократи —спробувала захопити владу в країні. Розпочалася коротка, чотиримісячна, але дуже кривава і жорстока громадянська війна.

Кекконен разом зі своїми товаришами-шюцкорівцями вирушив на війну. «Був на фронті як доброволець з 4.2 до 10.6.1918, – лаконічно записано в його особовій справі. – Особливо відзначився біля Моуху. Представлений до відзнаки (щойно створена держава ще не мала власних орденів. – *авт.)*. Демобілізований як неповнолітній 10.6.1918». Герой війни за незалежність Кекконен брав участь у параді переможців у Гельсінкі 16 травня 1918 року, а перед цим надсилав з фронту до міської газети Каяні свої військові репортажі. Але після перемоги та перед парадом відділення, яким командував Кекконен, дістало наказ розстріляти полонених червоногвардійців. І наказ було виконано.

«Те, що сталося на валу у Фрідріксгамі (нині – місто Гаміна) навесні 1918 року, – згадував через багато десятиліть президент Фінляндії, – або те, що сталося зі мною там, ніколи не залишало мене в спокої, хоч я і намагався про це забути. Дивно, але щоразу, коли в мене бували труднощі, невдачі, нещастя чи просто поганий настрій, цей епізод раптом спливав у моїй пам'яті, ніби якийсь кошмар. У зв'язку з цим я можу, мабуть, досить упевнено сказати: той нещасливий день у Фрідріксгамі вирішальним чином вплинув на те, що я часом дотримувався значно лівіших поглядів, ніж, власне, був мій світогляд».

Журналіст, поліцейський, студент, спортсмен, науковець, політик...

«Перерва на війну» змусила Кекконена закінчити середню школу 19-річним. Постало питання вибору фаху і, ширше, – дороги в житті. Сам Кекконен схилявся до того, щоб стати дипломованим лісничим, але й учителі, і друзі, і родичі переконували його, що з нього може вийти визначний журналіст. І Кекконен вирішив стати саме журналістом. Відповідного факультету у Фінляндії не було, публіцисти, як правило, закінчували юридичний факультет. Але проблема полягала в тому, що в Урго не було грошей на навчання. Батько йому допомогти не міг. А ще він мусив служити строкову службу у війську. Це питання герой війни за незалежність вирішив якнайкраще для себе – його взяли служити до паспортного пункту Генерального штабу в Каяні. Тоді у Фінляндії видачу паспортів здійснювали чомусь військові. Кекконен працював у цьому пункті лише від 9 до 11 ранку і від 7-ї до 8-ї ввечері щодня. А ще за свою роботу Кекконен отримував чималі гроші – 600 марок на місяць. Їх він повністю відкладав на навчання в університеті, а жив на газетярські заробітки – паралельно зі службою в «військову» Урго влаштувався до «Каянін лехті» козором. Це слово потребує пояснення. Козори були й є досі в кожній газеті або журналі Скандинавії, хоча в інших країнах такого виду журналістики не існує. Козор пише козорі – матеріали, які являють собою довірчу розмову з читачем про певну актуальну проблему, щось середнє між авторською колонкою, фейлетоном, оглядом і аналітичною статтею. Козор має писати простою, зрозумілою мовою, з гумором, використовуючи

фольклор. А ще – він завжди виступає під псевдо, і часто читачам невідомо, як насправді звуть їхнього улюбленого козора. Забігаючи наперед, скажемо, що Кекконен писав козорі все своє життя, навіть будучи міністром, прем'єром та президентом – спершу в провінційній, потім у столичній пресі і написав їх загалом кілька тисяч.

Відслуживши два роки в паспортному бюро, Кекконен здобув звання сержанта запасу і демобілізувався. Саме на той час ці бюро було виведено з підпорядкування військових і передано розшуковій поліції, в якій Кекконен, уже будучи студентом університету, продовжував працювати за сумісництвом аж до 1927 року. Припинилася його поліцейсько-розшукова робота зі скандалом: він опублікував козорі, де обстоював потребу об'єднання всіх поліцейських служб у єдину. Адже у Фінляндії тоді, крім розшукової поліції, існували ще поліції державна, таємна, кримінальна, дорожня, залізнична, морська та військова. Вони підпорядковувалися різним міністерствам, кожна з них мала свій власний бюджет та звітність. Отож з метою економії державних коштів та підвищення ефективності роботи Кекконен запропонував усі їх об'єднати. Така позиція вкрай не сподобалася керівництву розшукової поліції...

У вересні 1921 року Кекконен став студентом юридичного факультету Гельсінського університету. Завершив же навчання аж 1928 року, здобувши ступінь кандидата юриспруденції. Вчився Урго з перервами – адже грошей, зібраних у Каяні, на всі роки не вистачало. І він мусив переривати навчання заради заробітку. Втім, і в місяці, коли вчився, Кекконен працював одночасно не менше ніж у двохтрьох місцях.

Саме в роки навчання в університеті Кекконен серйозно займався легкою атлетикою, з різних її видів кілька разів був чемпіоном Фінляндії. Беручи участь в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи як спортсмен, а згодом як керівник фінляндської делегації, виходець з лісової глушини відвідав чимало країн Європи та Америки, вперше, за його власним висловом, «побачив широкий світ за межами Фінляндії». Він був не лише спортсменом, а й спортивним функціонером – створив та очолив Фінляндський спортивний союз легкої атлетики (СУЛ). На той час панівні позиції в спортивному русі Фінляндії, втім, як і в економіці країни, належали представникам шведо-

мовної меншини. Кекконенів СУЛ був суто «фінською» організацією, об'єднував фіномовних атлетів.

У двадцяті роки лекції у Гельсінському університеті читалися винятково шведською та німецькою мовами – серед старої професури існувало переконання, що фінська мова – «сільська», «ненаукова». Відповідної термінології справді не було. Кекконен очолив рух студентів за переведення навчання на фінську мову, став головою Товариства фінізації Фінляндії, головним редактором журналу «Суомолайнен Суомі (Фінська Фінляндія)», в якому писав козорі під псевдо Міес Суомолайнен (людина фінська) за аналогією з гомо сапієнс (людина розумна). Окрім того, наш герой став членом правління впливового Академічного карельського товариства (АКС). Воно об'єднувало студентів і випускників університетів – ветеранів війни за незалежність 1918 року, а також добровольців – учасників бойових дій 1919–1922 років за возз'єднання Східної (російської) Карелії з Фінляндією.

Уже наприкінці 20-х років Кекконен сформувався як молодий впливовий політик право-консервативного табору. Саме тоді він пов'язав свою долю з Аграрним союзом (через кілька десятиріч перейменованим на Партію центру), в лавах якого залишався до самої смерті.

Водночас він ніколи не належав до ультраконсерваторів-націоналістів, досить впливових у Фінляндії у 20–30-х роках. Кекконен вважав себе селянином і обстоював інтереси, зокрема, безземельних торпарів. Також він украй негативно ставився до спроб ультраправих обмежити демократичні свободи у Фінляндії, розгромити Соціал-демократичну партію. Хоча Кекконен, на відміну від Леніна, вважав, що інтереси селян і робітників є антагоністичними, він виступав за інтеграцію соціал-демократів до політичної системи країни. Може, саме завдяки позиції Кекконена та його старших однодумців пізніше, страшної зими 1939–1940 років, коли Сталін намагався завоювати Фінляндію, робітники, більшість яких перебувала під впливом соціал-демократів, одностайно стали на захист незалежності країни.

Закінчивши університет, Кекконен почав працювати у Міністерстві сільського господарства, паралельно ставши юрисконсультом Спілки сільських комун і головним редактором журналу «Маалас-

кунта» (Сільська комуна). Окрім того, очолив Гельсінську окружну організацію Аграрного союзу. 1931 року він був одним із головних організаторів президентської кампанії лідера аграріїв Кюесті Калліо. «Лише фінський селянин Калліо як президент республіки буде найкращим захистом її від ворогів, хоч би ким вони були», – стверджував Кекконен. Калліо тоді програв і був обраний президентом тільки на наступних виборах 1937 року.

1932 року Кекконена було призначено молодшим урядовим секретарем у Міністерстві сільського господарства (щось на зразок заступника міністра). Тоді ж він став аспірантом-заочником одного з німецьких університетів і 1936 року захистив дисертацію доктора юридичних наук. 1932–1936 років Кекконен по кілька разів на рік їздив до Німеччини. Саме в цей час до влади прийшли нацисти. Аспірант не поділяв захоплення багатьох фінських правих Гітлером, зокрема вкрай негативно поставився до заборони всіх політичних партій, крім нацистської.

1936 року Кекконена вперше було обрано до парламенту в окрузі Віїпурі (який через чотири роки був захоплений СРСР і став «русским городом Выборгом»), а наступного року він став міністром юстиції. На цій посаді Кекконен прославився тим, що своїм розпорядженням у листопаді 1938 року призупинив на невизначений термін діяльність ультраправої партії нацистського типу ІКЛ і наказав закрити всі її 18 газет. «Фашизм і політична сліпота, що виявляються стосовно внутрішньополітичних справ, призводять до неприємностей лише тих, хто стає їхньою жертвою, – пояснював Кекконен свої дії. – Але якщо ці риси проявляються в міжнародній політиці, то від цього може виникнути велика небезпека для всієї держави». Кекконен тоді програв: Верховний суд Фінляндії скасував його розпорядження і визнав, що міністр перевищив свої повноваження. А наступного, 1939 року, коли Кабінет переформатувався, посади міністра Кекконену вже не запропонували.

Під час Зимової війни 1939–1940 років Кекконен, як і переважна більшість фінів, виступав за боротьбу проти неспровокованої радянської агресії і на захист незалежності Фінляндії. А коли в березні 1940 року після прориву лінії Маннергейма Сталін нав'язав Фінляндії вкрай тяжкі умови миру (за якими країна втрачала десять відсо-

тків своєї території, де проживали до війни 15 відсотків населення), Кекконен став одним із двох членів парламенту, які проголосували проти затвердження Московського договору, а отже, фактично за продовження війни.

Під час війни він був призначений начальником урядового Управління з евакуації цивільного населення, перетвореного після підписання миру на Центр допомоги переселенцям, який він і очолював до березня 1943 року. Кекконен здійснив величезну роботу з надання даху над головою та засобів існування сотням тисяч своїх співгромадян, вигнаним більшовиками з їхніх домівок.

На початку Війни-продовження (1941—1944 років), коли Фінляндія в союзі з гітлерівською Німеччиною намагалася повернути захоплені Радянським Союзом землі, Кекконен теж підтримував цю боротьбу. Тим паче, що мав і особистий інтерес – незадовго до Зимової війни він вклав практично всі свої заощадження в купівлю сільської садиби неподалік Віїпурі – в окрузі, від якого його було обрано до парламенту. Цей район 1940 року відійшов до СРСР. А ще його молодший брат, котрий на той час став кадровим офіцером, під час Зимової війни був нагороджений найвищими фінськими орденами, а на самому початку Війни-продовження внаслідок тяжкого поранення повністю втратив зір.

Та вже 1943 року, після Сталінградської битви, Кекконен докорінно переглянув свої погляди на місце Фінляндії у світі. Він розробив принципово нові підходи до зовнішньої політики своєї країни на десятиріччя вперед. У перші повоєнні роки ця політика називалася «лінією Паасіківі» (за аналогією і на противагу «лінії Маннергейма»). Назву ця «лінія» дістала від імені Кекконенового однодумця, президента республіки в 1946—1956 роках Юго-Кусті Паасіківі. Після 1950-го, коли Кекконен став прем'єром, нову зовнішню політику Фінляндії дедалі частіше називали «лінією Паасіківі-Кекконена», а після 1956-го і просто – «лінією Кекконена».

...і «фінляндизація» цілого світу

19 вересня 1944 року було підписано перемир'я між Радянським Союзом та Фінляндією. Умови його виявилися вкрай тяжкими. Фі-

нам не тільки не вдалося повернути бодай частину загарбаних СРСР 1940 року територій, а довелося ще й відмовитися від області Петсамо в Заполяр'ї, втративши тим самим вихід до Північного Льодовитого океану і багатющі родовища нікелевих руд. На маленьку Фінляндію було накладено величезні репарації – досить сказати, що їхня сума була більшою, ніж усі аналогічні виплати Італії. У перші повоєнні роки репарації «з'їдали» 80 відсотків фінського експорту. Фінляндія взяла на себе зобов'язання «засудити паліїв війни». І до в'язниці справді потрапило багато провідних політиків країни, зокрема і президент воєнних часів Рісто Рюті. Хоча, за великим рахунком, якби ув'язнювати справжніх паліїв радянсько-фінської війни, за ґратами мав би опинитися насамперед Сталін та його найближче оточення. Ставлення народу до цих умов було настільки негативним, що протягом кількох днів ані президент маршал Карл Маннергейм, ані прем'єр-міністр Антті Гацкель просто не зважувалися виступити зі зверненням до нації. І тоді цей сумний обов'язок узяв на себе Ургo-Калева Кекконен, який на той час не був навіть членом Кабінету міністрів. У своїй промові по національному радіо він накреслив майбутнє для Фінляндії на десятиріччя вперед. Власне, в ній була викладена вся майбутня «лінія Паасіківі-Кекконена».

Ось короткий виклад цієї промови:

«Ми програли війну проти Радянського Союзу... Як нації справжніх спортсменів нам треба визнати свою поразку, нам треба перед собою й іншими визнати, що наш відважний і стійкий супротивник переміг нас».

«Нам слід визнати свою поразку остаточною в тому сенсі, що нам ніколи не вдасться військовими засобами повернути становище, яке мали перед війною. Перевага Радянського Союзу безумовна і вона збережеться. Чесне визнання цього факту стане передумовою і пробним каменем для нашого національного існування. Оскільки виношування планів помсти і як явні, так і таємні плани повернути втрачене, тобто думка про реванш, означає загибель нашого народу... Ми не можемо дозволити собі думати таким чином».

«Нам треба раз і назавжди відкинути як політичний фактор втрачене нами. Становище, визначене перемир'ям, буде незмінним і перманентним».

«Ситуація, яка створилася після програної війни є такою, що Фінляндія своїми діями має розвіяти недовіру, з якою Радянський Союз ставиться до нашої країни».

«У Радянського Союзу в його становищі абсолютно немає причин миритися з такою ситуацією, коли біля його західного кордону протяжністю понад тисячу кілометрів тліли б незагашені вогнища ненависті і війни. Будьмо відверті: оскільки в Радянського Союзу могли бути справжні причини не довіряти нам, потрібно своїми справами заслужити цю потрібну нам довіру».

«Йдеться не про вибір між двома або більше шляхами. Ми можемо говорити лише про один шлях. Створення добрих відносин з провідною європейською державою – не тільки наш єдиний можливий вибір, водночас і правильна політика і з погляду наших національних інтересів».

«Договір про перемир'я, хоча він і є суворим, забезпечує нашу державну свободу».

«Результати, до яких призвела війна, свідчать, що наша політика останнього часу була хибною. Тепер – час розплачуватися за помилки. Для цього потрібно, щоб ми щиро виконували поставлені умови».

«Саботаж умов перемир'я, розпалювання розбіжностей... зменшують наші можливості перебороти труднощі».

«З цілком відомих причин настрій у країні в нас нерадісний. Але все ж у нас немає жодного приводу для похмурої безнадії».

«Фінський народ стоїть перед початком нового політичного шляху. Попереду немає готових широких доріг – ми маємо прокласти новий шлях через гори і болота».

Кекконен робив усе, щоб втілити в життя свою програму. Спершу як міністр юстиції, котрий випускав із в'язниць комуністів і запроторював туди політиків-«паліїв війни» і військових, які заклали таємні склади зброї на випадок окупації Фінляндії Радянським Союзом. Потім – як прем'єр-міністр і президент.

Кекконен на багато десятиріч певним чином «монополізував» відносини з Радянським Союзом. Він був щиро переконаний сам і йому вдалося переконати дуже багатьох фінів, як політиків, так і пересічних громадян, що він і лише він здатний налагодити добрі відносини з російським «ведмедем». Утім, сам Кекконен таких чи подібних термі-

нів не вживав «за жодної погоди». Він на практиці проводив політику невтручання у конфлікти між великими державами. Доти, доки існував СРСР, Фінляндія не була членом ані НАТО, ані Європейського економічного співтовариства, яке згодом перетворилося на Європейський Союз. Фінляндія навіть не зважилася вступити до Європейської асоціації вільної торгівлі, а в перші повоєнні роки категорично відмовилася від участі в Плані Маршалла, за яким зруйновані Другою світовою економіки країн Європи отримали величезну американську фінансову допомогу.

Не випадково саме Гельсінкі в 1975 році стало місцем підписання Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва у Європі. Брежнєву тоді здавалося, що він «грає на своєму полі». Ну, майже на своєму. У Гельсінкі також розміщувалися штаб-квартири деяких всесвітніх організацій, контрольованих СРСР. Наприклад, 1968 року до столиці Фінляндії переїхала Всесвітня рада миру, вигнана спочатку з Парижа, а потім і з Відня за «підривну діяльність». Фінляндія була єдиною капіталістичною країною, яка протягом десятиріч видавала назад Москві втікачів з-поза «залізної завіси».

Кекконен докладав титанічних зусиль, аби встановити довірчі особисті взаємини з першими керівниками СРСР – Хрущовим, Брежнєвим. Ще 1957 року, коли Молотов, Каганович, Маленков та компанія намагалися відсторонити «дорогого Микиту Сергійовича» від влади, одним з основних звинувачень на адресу Хрущова було те, що він нібито принизив гідність керівника Радянської держави, коли під час державного візиту до Фінляндії згодився піти вночі до сауни на запрошення Кекконена.

У країні існували певні обмеження свободи слова. Принаймні публічно критикувати Радянський Союз у Фінляндії було досить складно. Хтось із західних політологів запустив навіть термін «фінляндизація», маючи на увазі відмову від принциповості у відносинах з СРСР.

Що ж Кекконенова Фінляндія отримала навзамін? Перше і найважливіше: країну так і не було окуповано радянськими військами, до влади не було приведено комуністів, які б демонтували ринкову економіку, засновану на приватній власності, та багатопартійну демократію. Ще – у 60-ті та 70-ті роки минулого століття, коли вже СРСР купував якісь товари у «клятих капіталістів», то Фінляндія мала

«право першої ночі» – якщо невеличка країна могла цю продукцію поставити, то купували її саме там. Фінляндія посідала друге (після ФРН), а в окремі роки і перше місце у Західній Європі за обсягами торгівлі з СРСР. Фінів залучали до будівництва промислових об'єктів на території Союзу, особливо в Карелії. Єдине, чого Кекконену не вдалося – випросити в СРСР назад бодай частину загарбаних у 1940 і 1944 роках фінських земель, хоч як він намагався це зробити.

Після відставки і смерті Кекконена (а помер він 31 серпня 1986 року) його наступник Мауно Койвісто в основному продовжував лінію Кекконена.

А ось після розпаду СРСР, під час глибокої структурної кризи, що охопила пострадянські країни, тяжкі часи переживала й економіка Фінляндії, втративши гарантовані радянські ринки. Проте фіни досить швидко переорієнтувалися на нові ринки, вже 1992 року подавши заявку, а 1995 року вступивши до Європейського Союзу.

Анекдот замість епілогу

1969 року, після кривавого радянсько-китайського воєнного конфлікту на острові Даманський, у Фінляндії ходив такий анекдот:

— Чого це Кекконен знову поїхав до Росії? Уже скільки їздив, здається, всі питання повирішував.

— Він там просто читає лекції на тему «Як жити в дружбі та злагоді з великим східним сусідом».

ОЛЕКСІЙ КОСИГІН:

НЕРЕАЛІЗОВАНА АЛЬТЕРНАТИВА ЗАСТОЮ

СРСР від самого початку був приречений на крах? Чи мав шанс продовжити своє існування у XXI столітті? З одного боку, всі імперії рано чи пізно розпадаються, то чому ж Російська, у своїй «червоній» формі, мала б стати винятком? З іншого, маємо приклад Китаю, який ось уже чверть століття не без успіху розвиває ринкову економіку під керівництвом Комуністичної партії.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років СРСР, мабуть, не могло врятувати вже ніщо. Але коли саме було перейдено «точку неповернення», після якої державу, створену Леніним—Сталіним, чекало єдине – безславний розпад? Як розвивалася б історія однієї шостої суходолу, якби не було брежнєвського застою, а економічна реформа, започаткована 1965 року головою Ради міністрів СРСР Олексієм Косигіним, увінчалася б успіхом? І чи було це можливо взагалі?

Однозначної відповіді на ці запитання немає і бути не може, історія не знає умовного способу. Але все ж таки...

Як потенційний комерсант став червоноармійцем

21 лютого 1904 року в родині токаря петербурзького мінно-торпедного заводу «Леснер» Миколи Косигіна народився другий син – Олексій. Микола Косигін походив із селян Коломенського повіту Московської губернії, близько 15 років прослужив у війську рядовим, а потім фельдфебелем. У Вільно, де стояв його полк, одружився з Матроною Алексєєвою, а вийшовши у відставку, став ква-

ліфікованим робітником у столиці імперії. Він належав, як казали марксисти, до «робітничої аристократії» – платня Косигіна-батька сягала 150 рублів на місяць. Це були дуже великі гроші. Адже імперський чиновник найнижчого рангу, колезький реєстратор, отримував 45 рублів на місяць, пиріжок коштував тоді дві копійки, морозиво – копійку, а «Жорж Борман», улюблена шоколадка маленького Альоші, – три копійки.

Але попри це вся родина з п'яти осіб мешкала в одній кімнаті у величезній комунальній квартирі на Малій Вольфовій, де Микола Косигін, до речі, прожив до самої смерті – а помер він 1956 року 87-річним. Такий стан речей характерний для кваліфікованих петербурзьких робітників початку XX століття – вони непогано вдягалися, ситно харчувалися, у вихідні ходили до цирку чи трактиру, проте не могли дозволити собі окреме помешкання.

Матері своєї майбутній радянський прем'єр майже не пам'ятав – вона померла 1908 року, залишивши шестирічного Павла, чотирирічного Олексія і дворічну Марію. Молодша сестра народилася недужою, і ціле своє життя потребувала особливого догляду. Олексій піклувався про неї в дитинстві, а в 1960—1970-х роках вона жила в його родині в Москві, де й померла.

Микола Косигін більше не одружився і сам виховував дітей – суворо й вимогливо. Можливо, саме це надало характерові майбутнього прем'єра похмурості й жорсткості, що їх відзначали майже всі, хто спілкувався з ним.

Старший брат Павло вчився в гімназії, а Олексій пішов до Петровського комерційного училища. Навчання в ньому було досить багатопланове. Майбутніх комерсантів та фінансистів учили, зокрема, ефективних прийомів рахунку – жодної ж бо обчислювальної техніки тоді не було. І потім, через багато років, нарком і голова Ради міністрів Косигін вражав своїх колег здатністю подумки перемножувати великі числа, добувати квадратні корені та обчислювати відсотки.

Проте закінчити училище Олексієві не довелося – на початку 1918 року більшовики закрили його.

За словами Косигіна, вся родина відразу прийняла Жовтневу революцію, хоча за часів царату батько не належав до жодної соціалістичної партії. 1918 року старого вояка Миколу Косигіна було призвано

до «частин особливого призначення» (ЧОН), служив він в охороні залізничних вокзалів Петрограда та його околиць до 1922 року. А 1919-го червоноармійцем добровільно став і 15-річний Олексій. Активної участі в бойових діях він не брав, служив у Петрограді і Мурманську в 16-му і 61-му управліннях військово-польового будівництва ординарцем командира батальйону. Можливо, вибір підлітка був зумовлений тогочасним революційним ентузіазмом, а можливо – простим бажанням уникнути голоду, який лютував у ті часи в Північній Пальмірі.

Демобілізувавшись у березні 1921 року, Олексій вступив на Всеросійські продовольчі курси Наркомпроду в Петрограді, що їх згодом було реорганізовано у Петроградський кооперативний технікум, який він і закінчив 1924 року.

Працювати молодий спеціаліст поїхав до Сибіру. Спершу був інструктором Новосибірського союзу кооператорів, а 1926-го вирушив до міста Кіренська на річці Лена в Іркутській області, де став завідувачем оргвідділу, а практично очолив Ленську спілку кооператорів.

Для 22-річного юнака це стало першою самостійною керівною роботою в житті. І Косигін зарекомендував себе якнайкраще.

Не всі нині пам'ятають, що в 20-ті роки в СРСР змагалися між собою дві концепції побудови соціалізму: «ліва», що передбачала тотальне одержавлення економіки, і «права», згідно з якою чи не основним шляхом до світлого майбутнього є споживча та виробнича кооперація. Її речником був улюблений учень Леніна Микола Бухарін і ряд старих більшовиків, які через кілька років «виявилися» правими опортуністами й згинули в сталінських катівнях.

Але в середині 1920-х кооперація ще була потужною економічною силою. У Кіренську та його околицях Косигін розгорнув цілу мережу споживчих крамниць, що торгували переважно англійськими та американськими товарами. Але найбільшим його досягненням стала реалізація концесії англійської компанії «Лена Ґолдфілд» – фактично на річці Бодайбо було створено велике радянсько-британське золотовидобувне спільне підприємство. Працювало воно ефективно й приносило чималі прибутки не лише заморським капіталістам, а й сибірським кооператорам.

1927 року Косигін одружився з Клавдією Кривошеїною. Вітчим, який виховував її змалечку, до революції був управителем великого

маєтку в Кіренську. Родина зберегла свій добробут і в 20-ті роки. Через багато років Клавдія Андріївна звірялася внукові, що дуже хвилювалася, коли мусила відрекомендувати Олексія вітчимові – адже без його згоди, вихована в старих традиціях, заміж не пішла б. Проте кооператор-комуніст (а саме того року Косигін став членом ВКП/б/) і підприємець-непман дуже сподобалися один одному. Благословення на шлюб було отримано.

У дусі нового часу молода родина оселилася в комуні, яку, крім Косигіна, утворювали ще троє його неодружених колег-кооператорів. Практично всю хатню роботу виконувала Ганна Кузакова, дівчина з евенкійським корінням, яка була служницею Клавдії ще в батьківському домі. Ганнушка так і не розлучалася з родиною Косигіних ціле життя – поїхала з ними з Сибіру до Ленінграда, згодом до Москви, була нянькою спершу єдиної доньки Косигіних Людмили, яка народилася в Кіренську 1928 року, потім онуків Альоші і Тані.

Успіхи молодого організатора кооперативного руху було помічено: 1928 року, за ініціативи першого секретаря Сибірського крайкому ВКП(б) старого більшовика Ейхе, Косигіна було запрошено до Новосибірська і призначено завідувачем економічного відділу Сибкрайспілки кооператорів.

А через два роки, 1930-го, Косигін вирішив... поставити хрест на своїй такій успішній кар'єрі в кооперативному русі. Він домігся партійного направлення на навчання на факультеті споживчої кооперації в Університеті ім. Рикова, але натомість став студентом денної форми навчання Ленінградського текстильного інституту ім. Кірова.

На той час Сталін остаточно розгромив і «правий», і «лівий» ухили в партії. Почалася масова колективізація, яка, за своєю суттю, була аж ніяк не кооперуванням дрібних сільських власників, а одержавленням. Косигін відчув, що незабаром найуспішніші радянські кооператори стануть «ворогами народу». І його передбачення справдилися. Буквально через тиждень після від'їзду родини Косигіних із Сибіру заарештували і невдовзі розстріляли Ейхе, через півтора року факультет споживчої кооперації, на якому мав навчатися Косигін, було оголошено «розсадником меншовизму» і закрито, а майже всіх викладачів і студентів репресовано.

У цьому випадку Косигін уперше виявив дивовижну здатність до

самозбереження в умовах тоталітарного радянського режиму, який саме тоді почав пожирати не тільки своїх ворогів, активних чи потенційних, а й власних дітей – комуністів. Протягом кількох десятиліть своєї кар'єри він уникав суто партійних, ідеологічних посад, зберігаючи за собою реноме «чистого господарника». І водночас всіляко підтримував «генеральну лінію» партії, хоч би як, часом діаметрально, та лінія змінювалася. При цьому, на відміну від переважної більшості радянських функціонерів, він намагався не заводити і не підтримувати близьких, особливих стосунків із тим чи іншим вищим керівником.

Наприкінці 1920-х у Новосибірську дехто із заздрістю називав Косигіна людиною Ейхе. Всесильний перший секретар справді симпатизував молодому кооператорові і пророкував йому велике майбутнє. Але це особливе ставлення, як у злій казці, в один момент перетворилося з «почесної відзнаки» на тавро, коли Ейхе «виявився ворогом народу». Надалі наш герой робив усе можливе, аби ніхто й ніколи не мав жодних підстав сказати: «Косигін – людина такого-то». Хоч би яким великим впливом цей хтось користувався на той час. Так само він (на відміну від Хрущова, Брежнєва тощо) принципово не намагався сформувати після призначення на нову посаду власну команду, перетягати зі старого місця роботи на відповідальні посади в новій для себе структурі особисто відданих йому «своїх людей», окрім хіба двох-трьох референтів. Уже через багато років після смерті радянського прем'єра його багаторічний помічник Юрій Фірсов стверджував: «Косигін не належав ні до чиєї команди, не було власної команди і в нього самого». А ще 1940 року, ставши заступником голови Раднаркому СРСР, Косигін всіляко дистанціювався від свого земляка-пітерця, дуже впливового члена політбюро Андрія Жданова, який, власне, і звернув увагу Сталіна на його таланти. Після смерті Жданова, коли Сталін знищив «ленінградське угруповання» в керівництві СРСР, саме це дало Косигіну змогу зберегти життя і свободу.

«Ну як ти, Косига? Нічого, ще попрацюєш...»

Ще будучи студентом, Косигін став секретарем партійної організації всього інституту, що було дивиною навіть у ті дивні часи. На п'ятому курсі Косигін почав працювати майстром на Текстильній фабриці

ім. Андрія Желябова, після закінчення інституту був начальником зміни, цеху, а 1937 року його призначили директором цієї фабрики.

Але кар'єра Косигіна тільки набирала обертів. 1938 року він, із подачі Жданова, два з половиною місяці пропрацював завідувачем промислово-транспортного відділу Ленінградського обкому партії (до речі, єдина суто партійна посада в його тривалій кар'єрі), 9 жовтня 1938 року став головою виконкому Ленінградської міськради, «червоним мером» другої столиці Росії, 2 січня 1939 року очолив щойно створений Наркомат текстильної промисловості СРСР, а 17 квітня 1940 року став заступником голови Раднаркому СРСР, який відповідав за виробництво і постачання населенню товарів широкого вжитку.

Злет Косигіна вражає. Менше ніж за п'ять років фабричний майстер перетворився на віце-прем'єра величезної держави.

На те були об'єктивні підстави. У це п'ятиріччя радянську номенклатуру можна було порівняти з армією, що веде найжорстокіші бої, коли смерть чи поранення щодня вириває з її лав кількох, а то й кількадцятьох товаришів – тільки причиною «зникнення» керівників були арешти. Але найкривавішим в історії СРСР насправді був не цей період, а початок 1930-х. Проте тоді мільйонами гинули «чужі» – селяни, а тепер десятками тисяч – номенклатурники. Протягом одного 1937 чи 1938 року на деяких посадах змінювалося по п'ять-сім керівників! Та й старі більшовики, герої підпілля і громадянської війни, навіть ті, котрим вдалося не потрапити за ґрати і зберегти життя, у масі своїй виявилися нездатними вирішувати масштабні завдання господарського будівництва і помалу відступали на другий план. Кар'єру ж саме Косигіна, безперечно, визначили його особисті якості: величезна працездатність та організаторські здібності, висока ерудованість та «відданість справі партії» – принципове небажання критично ставитися до будь-яких, навіть найжахливіших, діянь товариша Сталіна.

Слід зазначити, що доля Косигіна не була унікальною – саме тоді з'явилося чимало молодих, майже ровесників нашого героя, «сталінських наркомів»: Малишев – нарком військової промисловості, Ванников – нарком боєприпасів, Носенко – нарком кораблебудування, Шахурін – нарком авіаційної промисловості, Тевосян – нарком важкої промисловості. Але Косигін піднявся найвище з них усіх.

На початку війни з гітлерівською Німеччиною Косигіна було призначено заступником голови Ради з евакуації при Раднаркомі СРСР. Однак він фактично керував цією Радою, оскільки її голова, старий більшовик Шверник, був фігурою радше декоративною. Те, що до кінця 1941 року на схід було евакуйовано 1523 промислові підприємства, більшість з яких у короткі терміни поновили свою роботу на нових місцях, – великою мірою заслуга Косигіна.

У вересні 1941 року Косигін керував – із «виїздом на місце» – евакуацією Харкова (буквально в останню мить йому вдалося вивезти обладнання танкового, турбінного та електромеханічного заводів), у жовтні – Москви. Сам він залишився разом зі Сталіним у столиці і стояв поруч із вождем на трибуні Мавзолею під час славетного параду 7 листопада 1941 року. А в ніч на Новий 1942 рік отримав надскладне завдання – організувати вивезення людей та промислового обладнання з блокованого нацистами Ленінграда. Саме Косигін, провівши в цьому місті півроку, попри всі труднощі, організував «Дорогу життя» по кризі Ладозького озера, вивізши з обложеного міста 550 тисяч людей (зокрема й свого старого батька), 70 промислових підприємств і 160 тис. тонн кольорових і чорних металів. Але, як відомо, сотні тисяч ленінградців усе ж загинули від голоду...

Через багато років, за кілька місяців до смерті Косигіна, до нього вдалося прорватися російському письменникові Данилу Граніну, який разом з Алесем Адамовичем готував тоді документальну «Блокадну книгу», присвячену подвигу та трагедії захисників міста на Неві. Граніна цікавило насамперед питання, яке видавалося йому найтрагічнішим: чи доводилося вибирати, що вивозити раніше – людей чи метал, кого рятувати, кому допомагати – фронтовикам танками, літаками чи ленінградцям хоч чимось... Відповіді на своє запитання Гранін так і не отримав. – І людей вивозили, і обладнання, – відповів Косигін. – Ясно, що одночасно, але це в цілому і загалом. А практично ж щоразу доводилося вирішувати, чого скільки, – не відставав Гранін. – Так і вирішували, і те, й інше, – сердито наполягав Косигін. – Навіть через багато років він не зважився щиро відповісти на це «незручне» запитання. «Мені стало шкода цю стару, але ще сильну, розумну людину, яка начебто так багато могла, мала величезну владу і була так внутрішньо невільна», – підсумовує Гранін. Не випадково

зять Косигіна академік Джермен Гвішіані визнає: «Звичка приховувати свої думки і почуття, набута за роки сталінської служби, залишилася в Косигіна назавжди».

У червні 1942 року Косигін отримав нове завдання – на нього як на члена Державного комітету оборони було покладено відповідальність за постачання Червоної армії засобами інженерного та саперного озброєння. І за півроку йому вдалося збільшити кількість підприємств-постачальників удвічі – до 1500. 1943 року Косигіна нагородили орденом Червоного Прапора. І хоча наприкінці життя він мав дві Зірки Героя Соціалістичної Праці, шість орденів Леніна і ставився, за свідченням свого онука Олексія, до нагород без особливого пієтету (тільки після багаторазових нагадувань Брежнєва почав чіпляти на піджак Золоті Зірки) – до цього порівняно скромного ордена, єдиної своєї бойової нагороди, мав особливе почуття.

Кінець 1940-х років – пік кар'єри Косигіна за часів Сталіна. У березні 1946-го він уперше став членом Політбюро ВКП(б). Зберігаючи посаду заступника голови Раднаркому (головою був сам Сталін), Косигін поступово розширював свою компетенцію, переходячи від таких «другорядних» для сталінського СРСР питань як постачання товарів широкого вжитку для трудящих до глобальніших. Зокрема, як міністр фінансів він підготував і провів грошову реформу 1948 року і скасував карткову систему в СРСР. На короткий час він увійшов до сталінської «сімки» – неформального кола керівників країни, які по кілька разів на тиждень збиралися вечорами на «ближній дачі» вождя. Наприклад, багаторічний формальний глава радянської держави Михайло Калінін до цього «ближнього кола» ніколи не входив. Але апофеозом наближення до Сталіна став серпень 1947 року, коли Косигіна, який відпочивав з родиною в Мухолатці, несподівано запросили з дружиною на кримську дачу Сталіна. Після дружньої вечері, яка затяглася до ранку, Сталін запропонував вирушити разом із ним на Кавказ на флагмані Чорноморського флоту крейсері «Молотов». Після цієї кількаденної подорожі про 43-річного Косигіна почали говорити як про можливого спадкоємця Сталіна. А в Третьяковській галереї з'явилася картина «Сталін і Косигін на крейсері «Молотов». Щоправда, незабаром позиції Косигіна похитнулися, художник замалював його зображення, і картина стала називатися «Сталін на крейсері «Молотов». Згодом

у немилість потрапив і Молотов, а відтак картина дістала нову назву «Сталін на крейсері». А 1956 року, після відомої доповіді Хрущова, її взагалі зняли з експозиції. Звучить як анекдот, але ж це правда. І нічого, за великим рахунком, Джордж Орвелл у своїй страшній антиутопії «1984» не перебільшив...

1949 року, з дозволу Сталіна, Берія і Маленков ініціювали справу «антипартійної ленінградської групи». Було заарештовано й розстріляно всіх висуванців Жданова, який помер за рік перед тим: Олексія Кузнецова, секретаря ЦК, який був куратором спецслужб і здійснював добір кадрів; члена Політбюро і голову Держплану Миколу Вознесенського; його брата Олексія, міністра освіти; секретаря Ленінградської парторганізації Петра Попкова.

Але ж Косигін теж був ленінградцем і висуванцем Жданова! Та ще й, як на гріх, Клавдія Косигіна виявилася далекою родичкою Кузнецова. Свідчення заарештованих «заколотників», які роздруковувалися й розсилалися всім членам Політбюро, рясніли прізвищем «Косигін». Берія дуже хотів відправити у «м'ясорубку» і його. Але Сталін не дозволив. Щоправда, позиції Косигіна дуже послабилися, з членів Президії ЦК його перевели в кандидати, місяцями він жив в очікуванні арешту. І лише на початку 1953 року на якійсь нараді, де Косигін сидів в одному з останніх рядів, до нього підійшов Сталін, поплескав по плечу й спитав: «Ну як ти, Косига? Нічого, ще попрацюєш...».

Не перший, але й не другий

Смерть Сталіна у березні 1953 року не змінила становища Косигіна на краще. Його затяті вороги – спершу Берія, а потім Маленков відігравали дуже важливу роль у «колективному керівництві» СРСР, яке сформувалося після смерті Сталіна. У 1952–1957 роках він не входив до вищого партійного органу, за цей час його вісім разів переводили з посади на посаду. Усі вони були керівні, важливі, але аж ніяк не першорядні – міністр промисловості товарів народного споживання, перший заступник голови Держплану СРСР, заступник голови Держекономради Ради міністрів тощо. На жодній із них Косигін не мав права на принципові економічні рішення. І лише 1957 року, коли Микита Хрущов за підтримки Косигіна розгромив чергову «антипартій-

ну групу» Маленкова, Молотова і Кагановича, наш герой повернувся на посаду заступника голови Ради міністрів, а 1960 року знову став членом президії ЦК і першим заступником прем'єра. Фактично Косигін очолив уряд – голова Ради міністрів Хрущов був іще й першим секретарем ЦК КПРС, на засідання уряду з'являвся вряди-годи, тож вів їх, як правило, Косигін. Хрущов опікувався переважно питаннями сільського господарства і зовнішньої політики, віддавши Косигіну керівництво промисловістю, фінансами, зовнішньою торгівлею.

Здавалося б, Косигін урешті «вирвався на оперативний простір». Але між ним і Хрущовим поступово назрівав конфлікт. І викликаний цей конфлікт був принципово різними підходами двох діячів до керівництва державою, зокрема економікою. За своєю натурою Косигін не був ані революціонером, ані політиком, що рвався до командних позицій заради самої влади. Він ніколи не ставив завдання круто змінювати ситуацію, не мав звички руйнувати вже зроблене. Задумуючи якісь зміни, Косигін завжди звертався до фахівців, експертів, глибоко вивчав різні погляди, підходи і тільки після цього ухвалював рішення й уважно відстежував їх виконання. «Хрущов був внутрішньо розкута й вільна людина, чого не можна сказати про Косигіна», – визнає дійсний закордонний член НАН України професор Олексій Гвішіані. Але чи завжди «розкутість» та імпульсивність Хрущова, які часом виливалися в авантюризм, ішли на користь справі?

Косигіну страшенно не подобалося, що Хрущов часто ухвалював рішення без належного обґрунтування. Лише один приклад: якось, пролітаючи над дельтою Волги, Хрущов побачив величезні зарості тростини. Хтось із супроводу висловив ідею, що це – практично невичерпне джерело сировини для виробництва целюлози. І Микита Сергійович загорівся – негайно побудувати під Астраханню великий целюлозно-паперовий комбінат. Попри опір Косигіна, він таки змусив внести корективи у вже затверджений народногосподарський план на наступний рік, виділити чималі кошти. У результаті довелося урізати інші статті витрат, цілком обґрунтовані. Коли комбінат було побудовано, з'ясувалося, що викошена на великих ділянках тростина природним шляхом не відновлюється, екології було завдано величезної шкоди. Крім того, обладнання, розраховане на деревину, на іншій сировині – тростині – просто не могло якісно працювати. Отже, ліс

для Астраханського комбінату довелося возити з Сибіру та Архангельської області...

Але найбільше Косигіна вражав авантюризм Хрущова в зовнішній політиці. Він був переконаний, що під час спровокованої радянським керівником Карибської кризи 1962 року лише дивом не вибухнула Третя світова війна. Такий лідер, на думку Косигіна, просто не мав права очолювати наддержаву.

Тому коли в серпні 1964 року Леонід Брежнєв запропонував Косигіну взяти участь у змові проти Хрущова, той згодився. А на засіданні Політбюро, коли Анастас Мікоян висловився за те, щоб розділити посади першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради міністрів, зберігши одну з них за Хрущовим, саме Косигін жорстко виступив за повне відсторонення Хрущова від влади.

У жовтні 1964 року до влади в СРСР прийшов своєрідний тріумвірат – генеральним секретарем ЦК КПРС став Леонід Брежнєв, головою Ради міністрів Олексій Косигін, а Президію Верховної Ради СРСР незабаром очолив Микола Підгорний. Усю повноту влади Брежнєву вдалося перетягнути на себе лише років через десять.

Косигін стояв на чолі уряду СРСР довше, ніж будь-який інший прем'єр-міністр СРСР, царської чи пострадянської Росії, – рівно 16 років, до жовтня 1980-го. І був відправлений Брежнєвим у відставку після тяжкої хвороби 23 жовтня 1980 року за два місяці до своєї смерті.

«Що стосується Л.І.Брежнєва, то він, безперечно, не міг не відчувати інтелектуальної і моральної переваги О.М.Косигіна, – стверджує російський історик Рой Медведєв. – Але в заздрісного, марнославного й невдячного генсека та його найближчого оточення ця обставина породжувала лише прагнення принизити роль і заслуги Косигіна, скоротити сферу його компетенції. Між Косигіним і Брежнєвим не було відкритого конфлікту, хоча прихований конфлікт постійно існував і розвивався». З Медведєвим цілком погоджується колишній перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест: «Мені здається, що Брежнєв і Косигін один одного ненавиділи, але терпіли й робили вигляд, що все в порядку».

«Так чи інакше, – підсумовує Медведєв – але цим двом настільки різним людям довелося працювати разом протягом шістнадцяти ро-

ків, що було вкрай нелегко передусім для Косигіна, який у колі близьких для себе людей інколи називав Брежнєва і його «команду» просто і недвозначно – «троглодити».

То чи був у СРСР шанс?

Економічну реформу 1965 року в СРСР цілком справедливо пов'язують з ім'ям Олексія Косигіна. Основні ідеї реформи зводилися до того, що в центрі всі питання вирішити неможливо, а тому потрібно провести децентралізацію. Остання мала торкнутися як сфери нагромадження – з тим, щоб принаймні частина капіталовкладень здійснювалася не з волі московського Держплану, а на низовому рівні управління, – так і питань номенклатури продукції. Державні підприємства мали отримати право самостійно вирішувати, яку продукцію і в якій кількості випускати.

Було залишено лише п'ять директивно планованих показників:

— обсяг реалізації продукції;

— її основна номенклатура;

— фонд заробітної плати;

— прибуток і рентабельність;

— взаємовідносини з бюджетом.

При цьому перші два показники розглядалися як тимчасові, від яких через два-три роки можна буде відмовитися.

Передбачалося, що обсяги оплати праці будуть напряму пов'язані з результатами роботи, а безоплатне виділення державних фондів для підприємств буде скасовано і запроваджено плату за фонди з прибутку, залишок якого піде на розвиток виробництва і матеріальне стимулювання, а відтак виникнуть матеріальні стимули заощаджувати ці ресурси.

Уже перші кроки впровадження реформи дали цілком реальні результати. Так, якщо за п'ятиріччя 1961—1965 років у середньому за рік обсяги виробництва зростали в СРСР на 4,9%, то в 1966—1970 роках – на 5,6%. Середньорічний приріст національного доходу становив відповідно 5,7 та 7,1%. Продуктивність праці за перше зі згаданих п'ятиріч зросла на 29, а за друге – на 37%. Фондовіддача у 1961—1965 роках знизилася на 13%, а у 1966—1970-х – зросла на 3%. Реальні до-

ходи населення в перші п'ять років косигінської реформи зросли майже на третину.

Реформа від самого початку наразилася на дуже сильний спротив керівної верхівки СРСР, причому навіть не так з боку партійних ідеологів-ортодоксів на чолі із сумновідомим Михайлом Сусловим, скільки на рівні галузевих відділів ЦК КПРС, апаратів міністерств, республіканських та обласних партійних комітетів. Цей спротив підтримав і по суті очолив Брежнєв у своїй кар'єрній боротьбі з Косигіним за владу та вплив. Наприкінці 1967 року генсекові вдалося протягнути рішення, що «як виняток» залишки прибутку, якими підприємства мали б розпоряджатися на свій розсуд, цього року будуть перераховані до державного бюджету. Це, власне, і стало початком згортання економічної реформи 1965 року – початком її кінця.

Але було би спрощенням вважати, що економічні перетворення Косигіна зазнали краху тільки через зовнішній спротив. І якби доля склалася трохи інакше, якби йому, а не Брежнєву вдалося зрештою зосередити у своїх руках усю повноту влади в країні, то ніякого застою не було б, а СРСР, можливо, існував би й досі.

Адже косигінська реформа містила зародок своєї невдачі вже всередині себе самої – через свою половинчастість і непослідовність. Передусім Косигін навіть не ставив питання про вільне ціноутворення на обладнання, сировину та споживчі товари. Відтак вихолощувалася економічна сутність найважливішого показника – обсягів реалізації продукції, адже реалізовувалася та продукція за штучними, «намальованими» державою цінами. В умовах директивної державної економіки, як відомо, завжди існує дефіцит усіх видів ресурсів. Якщо підприємство не може підвищувати ціни за ситуації переважання попиту над пропозицію, воно виявиться неспроможним задовольнити всіх охочих купити продукцію. І тоді вибиратиме між покупцями – а вибере воно практично завжди того, хто не ставитиме «занадто» високих вимог до якості продукції. Тим самим вихолощується ринкова боротьба за підвищення якості і якнайповніше задоволення потреб споживача. Фінансових санкцій за недопостачання продукції, невиконання підприємствами своїх зобов'язань так і не було запроваджено, хоча Косигін і хотів це зробити. А от економію фонду заробітної плати за рахунок скорочення чисельності зайнятих він від самого по-

чатку планував у повному обсязі перераховувати в державний бюджет. Матеріальне стимулювання працівників успішних підприємств за підсумками року передбачалося в розмірі лише місячної зарплати (славнозвісна «тринадцята» зарплата). Чому не двотижневої чи шестимісячної? Невідомо.

Втім, якби навіть Косигіну не заважали «впроваджувати в соціалістичну економіку ринкові методи» і він робив би це більш системно і послідовно, кінцевий підсумок розвитку СРСР був би, мабуть, приблизно той самий. Адже Янош Кадар в Угорщині втілив у життя практично все, що Косигін тільки мав намір зробити в СРСР. І що? Угорщина справді була «найщасливішим бараком в соціалістичному таборі», життєвий рівень населення там був вищий, ніж у будь-якій іншій соціалістичній країні, але економічне змагання з вільною ринковою економікою Кадарова квазісоціалістична Угорщина все ж таки безнадійно програла. І соціалістичний режим у цій країні безславно згинув.

А як же реформи Ден Сяопіна в Китаї, які дають тамтешній Компартії змогу і далі утримувати владу? Але ж Ден та його послідовники фактично демонтували у своїй країні соціалізм. Видається, що Косигін на це був у принципі нездатний. Він був «людиною системи», а не революціонером. А іншої системи, крім командно-адміністративної, не знав. І не міг, бо просто не мав снаги, як вовк із пісні Висоцького, «вирватися за прапорці».

«Рік за роком, п'ятиріччя за п'ятиріччям, – пише один із «виконробів перебудови» Гаврило Попов, – ішли реформи, деякі ще за Й.В.Сталіна, потім – за М.С.Хрущова і, зрештою, у брежнєвську епоху. Але із невмолимою логікою все повторювалося: спочатку грандіозні очікування, потім часткові поліпшення та успіхи, і знову, як у казці Пушкіна, – в результаті «розбите корито». Втім, із кожною новою реформою вузол проблем затягувався, резерви для майбутнього скорочувалися, суб'єктивні ресурси реформаторів виснажувалися. Теоретичні висновки про безперспективність в епоху науково-технічної революції, що почалася, самої системи централізованого адресного директивного планування вели до практичних висновків про вичерпані можливості радянського ладу».

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА» пропонує:

• **Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті. Франсуа Фюре /Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2007. – 810 с.**

Книга видатного французького історика Франсуа Фюре ґрунтовно розкриває яким чином комуністична ідея впродовж майже всього XX століття мала такий надзвичайний вплив на свідомість людей, незважаючи на трагічний досвід, яким вона заплямувала свій прапор спочатку в СРСР, а потім в інших країнах Європи та за її межами. Контраст між перебігом більшовицької революції на різних щаблях її розвитку та ілюзіями, якими вона себе оточувала, якраз і є головною темою цієї великої аналітичної оповіді.

Аби написати історію такого уявного зв'язку, автор повинен був крок за кроком детально його простежити, починаючи від подій Жовтня 1917 року і закінчуючи розпадом Радянського Союзу 1991 року. Комунізм як режим зник лише тоді, коли остаточно вичерпав сподівання своїх прибічників.

• **Ханна Арендт. Люди за темних часів. К.: Дух і літера, 2008. – 320 с.**

Всесвітньо відомий соціальний мислитель Ханна Арендт (автор «Джерел тоталітаризму») знайомить нас з деякими її сучасниками. Увага автора зосереджена на людях, більшість з яких вона добре знала, котрі самовіддано захищали гідність людини, світлий простір культури, мислення та спілкування, чинячи тим самим опір «темним часам» тоталітаризмів усіх їхніх кольорів.

«Персонологічні коментарі Ханни Арендт настільки майстерні і настільки проникливі, що будь-який сторонній коментар до них самих, ті чи ті сторонні надбудови над ними постануть літературним ризиком, намарною спробою літературної ж конкуренції з блискучим пером авторки, яка тут поєднує в собі і філософа, і соціолога, і історика, і письменника (і спеціально письменника-мемуариста)».

• **Віктор Малахов. Право бути собою. К.:Дух і літера, 2008. – 336 с.**

Буття собою – наскрізний мотив пропонованої збірки розвідок та есеїв. Цей мотив об'єднує низку нарисів з давньої і новітньої історії думки, зумовлює характер зображення героїв цих нарисів, від Григорія Сковороди до постатей вітчизняних філософів XX –XXI ст., відлунює в тематиці вміщених у книзі студій з етики, визначає спрямованість власних роздумів автора. Під цим кутом зору висвітлюється широке коло питань – від засадничих філософсько-етичних проблем до різноманітних конкретних аспектів людського досвіду сьогодення.

• **Режіс Дебре. Інтелектуальна влада у Франції. Дух і літера, 2008. – 304 с.**

Режіс Дебре (нар. 1940) – відомий філософ, письменник, публіцист, вчений-медіолог, засновник часописів «Записки з медіології», «Медіум»; соратник Че Гевари в Болівії (1967), радник із закордонних справ Президента Франсуа Міттерана (1981-1985), медійний інтелектуал і суворий критик медій. Автор книг «Революція в революції?» (1967), «Писар: зародження політичного» (1980), «Критика політичного розуму» (1981), «Життя і смерть образу» (1995), «Сакральний вогонь: функція релігійного» (2003) та багатьох інших. Книга «Інтелектуальна влада у Франції» (1979) присвячена вивченню французької інтеліґенції, її структурних ієрархій («вища» та

«нижча» інтеліґенція), звичок та інституцій (університет, видавництво, мас-медії). Досліджується вплив інтелектуалів на суспільство, політику, культуру. Автор пропонує аналіз та критику «інтелектуальної влади» у Франції, застосовуючи оригінальний метод «медіології», що вивчає «парадокси і загадки культурних трансмісій» – технічних засобів передачі і розповсюдження знаків, практичних та інституційних опосередкувань, які уможливлюють життя смислів в культурі.

• **Калліст (Уер) Митрополит. Православна Церква. Дух і літера. 2009. – 380 с.**

Книга видатного сучасного мислителя митрополита Калліста Уера (Оксфорд) витримала чимало видань різними мовами, ознайомивши вже кілька поколінь західних читачів із православною вірою. Її гостра проблематика, свіжий погляд на речі та водночас глибоке проникнення у тему, зумовлені специфічною позицією автора – досвідченого пастиря православної громади, який поставив собі за мету викласти сучасному світському читачеві основи Православ'я. «Православ'я претендує на те, щоби називатися вселенською Церквою – не якимось екзотичним східним християнством, а просто християнством... Як слід розуміти це прагнення і що думають православні про інших християн, які не належать до їхньої Церкви?» Дати відповідь на ці та інші питання – мета цієї книги.

Не оминаючи гострих кутів, владика Калліст оглядає у першій частині своєї книги всю двотисячолітню історію Церкви. Перед очима читача проходять Отці Вселенських Соборів та єретики, імператори та ченці, ісихасти та латиняни, русичи та монголи, імперіалісти та революціонери, древні просвітителі й сучасні місіонери... У другій частині книги читач знайде свіжий та глибокий виклад вчення Православної Церкви, а також відповіді на запити і проблеми сучасної людини.

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Україна, 04070, м. Київ, вул. Волоська, 8/5, кімн. 210.
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
franc@roller.ukma.kiev.ua (видавництво)
Надаємо послуги: «Книга – поштою»

До автора можна звертатися за адресою: *pidlutsky@ukr.net*

Віддруковано: ТОВ «Майстерня книги»
Адреса: 03037, м. Київ, вул. М. Кривоноса 2Б
Тел./факс: (044) 248-34-34, 248-89-31
E-mail: oranta@oranta-druk.kiev.ua

Олекса Підлуцький і Лех Валенса. Київ. 2009 рік

Читаючи ці захоплюючі і разом з тим глибокі розповіді, зайвий раз переконуєшся, що змальовувати політика, а тим більше лідера загальнонаціонального масштабу, на якого випадає величезна відповідальність перед «живими, мертвими і ненародженими», в контрастній системі координат «чорне-біле» неприпустимо.

Тарас Марусик, «Дзеркало тижня»

Книгу пана Підлуцького можна сміливо назвати підручником сучасної політичної еліти. Ще б пак! Книга відповідає на дитяче запитання українських політиків: «Ким бути?»

Юрій Поташний, «Наша держава»

Книжка Олекси Підлуцького цінна, цільна і приємна у читанні, тому най дасть йому Бог здоров`я написати і видати ще не одну таку книжку.

Роман Кухарук, «Літературний форум»